September- 2018
Volume-7, Issue-27

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR
Dr. Rajeshkumar A. Shrimali
Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR
P. R. Sharma

EXECUTIVE EDITOR
Rambhai V. Baku

SHANTI E
JOURNAL OF RESEARCH

ISSN 2278-4381

Multi Disciplinary and Peer-Reviewed Research Journal in India

Chief Editor

Dr. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI

ASSISTANT PROFESSOR

Shree H.S.Shah College Of Commerce, Modasa Dist- Arrvalli

CO-Editor

P R SHARMA

ASSISTANT PROFESSOR

SHRI M.B.PATEL SCIENCE COLLEGE, ANAND

EXECUTIVE Editor

RAMBHAI V. BAKU

PUBLISHED BY

http://www.shantiejournal.com/

SEPTEMBER-2018, VOLUME-7, ISSUE-27

EDITORIAL BOARD

MANAGING EDIORS

Name	Designation	University	Place -College
Pro. Parimal M.Upadhyay	Assistant Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad.	Government Commerce College-Ahmedabad.
Pro.D.K.Bhoya	Assistant Professor		Mahila Arts College Motipur,Himmtnagar.
Dr. Bhavinbhai S.Shah	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad.
Dr.Omparakash H.Shukla	Associate Professor Ges Class-2	Guj Uni, Ahmedabad	Gujarat Arts & Commerce College- Ahmedabad
Pro.Dr.Priteshkumar S.Rathod	Assistant Professor Ges Class-2	, ,	Government Gujarat Arts & Commerce College-Naswadi.
Pro.Dr.Rajesh. M. Sosa	Assistant Professor	Krishnkumarsinhji Uni. Bhavangar.	Valiya Arts & Commerce College Bhavangar.

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH- A PEER REVIEWED AND REFFERED JOURNAL (PEER REVIEWED COMMITTEE)

The following Experts are working as a guide in M.Phil and Ph.D Degree. They are provide their service in our shanti e journal of research at free of cost. Papers published only after review through their important guidance, advice correction and required instructions.

Name	Designation
❖ Dr.Devjibhai maru (Assistant Professor Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.)	Chief in sociology
❖ Dr.Mahendrakumar A.Dave (Associate Professor, Shree Somanath Sanskrit University-Veraval)	Chief in Sanskrit
❖ Dr.Parvinsinh R.Chauhan (Associate Professor, Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.)	Chief in Hindi
❖ Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya (Assistant Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Chemistry
❖ Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh (Associate Professor, P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.)	Chief in History
❖ Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari (Associate Professor, Faculty of physical education and sports science, Gujarat vidyapith, sadara, Gandhinagar)	Chief in Physical Education
❖ Dr.C.M.Thakkr (Principal, T.A. Chatvani Arts & J.V Gokal Trust Commerce College,Radhanpur,Patan.)	Chief in Commerce
❖ Dr.Samyak M Makwana (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Psychology
❖ Dr.IROS Vaja (Associate Professor, M.V.M Arts College Rajkot)	Chief in English
❖ Dr.Hemaben Jikadra (Associate Professor, Gujarat Arts & Science College(Aft) Ellishbredge Ahemdabad)	Chief in Political Science
❖ Pro. Ramesh L.Deshmukh (Associate Professor, Tolani Arts & Science College Aadipur)	Chief in Gujarati
❖ Dr.C.S.Zala (Associate Professor, R.R.Lalan College-Bhuj-Kachchh)	Chief in Economics

"Shanti E Journal Of Research" is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, SEPTEMBER- 2018, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
- **"Shanti E Journal Of Research" holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles "Shanti E Journal Of Research" holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
- **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of "Shanti E Journal Of Research". The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
- **All efforts are made to ensure that the published information is correct. "Shanti E Journal Of Research" is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**

ISSN 2278-4381

Editor's Column

The blast of knowledge at the universal hut due to scientific dynamics has without doubt redefined the very concept of new Era. The main set-up of education especially higher education-has become a subject of study and scrutiny for the scholars and practitioners who have a hunger desire to face change and challenges. It is because we, the creature beings, are brilliant with the faculty of option and a liberated will.

Unlike other type, we are not planned. We can make choices and use our free will to act and get our objectives. Inequities in learning opportunities, quality of educational military and level of learning success persist by gender, rural/town locality, ethnic backdrop, and socioeconomic status.

The quality of education and the aptitude to define and monitor this quality is absent in most upward countries. The means and span of education continue to be fine and curbed to past models of delivery, and the use of other channels continues to be informal and subsidiary. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not in step by an raise in funds.

At this point in time, it is safe to situation that the split of views on the risk of change is marvelous. We, the publishers of Research Genius E Journal, are very much eager to view some aspect of these changes through academic article contributed by impressive scholar and social group. The nearby issue contains papers with decisive coming and scrutiny as well as orderly argument and reflection on various theme of language, prose, information technology, commerce and so on. We trust this will positively be helpful for the community who desire transform.

Chief-Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

http://www.shantiejournal.com/ ISSN : 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH
SEPTEMBER : - 2018, VOLUME-7, ISSUE-27

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	**ROLE OF PHYSICS IN ICT REVOLUTION** -*Mihir M. Vora **Anil H. Gor	1-6
2.	વેદોમાં નૈતિકમૂલ્યોના પ્રતિમાન તરીકે 'ઋત' -ડૉ. ભરત આર. કણઝરીયા	7-11
3.	*Twentieth Century Diasporic selected women Indian American Writers* ***-Komal G.Vaniya***	12-15
4.	रीतिकाल की वैचारिक पृष्ठभूमि - डॉ.भरत के.बावलिया	16-19
5.	*સામાજિક સુધારણા આંદોલનમાં હરકોર શેઠાણીનો ફાળો* -સરોજ પી. પોંકિયા	*20-23*
6.	*ગાંધીયુગના આંદોલનમાં ગુજરાતની મહિલાઓની ભૂમિકા* -રાજેશ એન.ડાભી	*24-27*
7.	કચ્છ જીલ્લાની બદલાતી પાકની તરાહ : એક વિશ્લેષણત્મક અભ્યાસ - ફાલ્ગુની અનિલભાઈ કતીરા	*28-35*

8. જળવાયું પરિવર્તન અને કૃષિક્ષેત્ર
-ડૉ. સી.એસ.ઝાલા *36-40*

9. **"ગુજરાતમાં કૃષિ વિકાસ માટે સરદાર સરોવર" સિંચાઈ યોજનાની ભૂમિકા**
-*પ્રદિપસિંહ એમ. ઝાલા **ડૉ.એસ.જે. ઝાલા *41-44*

1

ROLE OF PHYSICS IN ICT REVOLUTION

Mihir M. Vora Anil H. Gor

Physics Department ShriR.R.Lalan College BhujKachchh-Gujarat -370001

1. Introduction:

Nowadays, the experience with using computers, multimedia CD-ROM and the World Wide Web (www) sources in physics practicing and individual studying of the students. The opinions of the students and their experience with this way of teaching when mainly the student's individual or group creative activity is accentuated can help in increasing the effectively of the teaching process. The contribution can also serve to the teachers as a motivation to diversify and enliven the teaching process in physics and in this way to help in the cognitive process to the students to whom, as resulted from a survey, the physics lectures appear often as tedious or boring our world functioning is largely based on science and technology. Thus, we need technically literate citizens with complex problem-solving skills that allow them taking wise decisions and understanding the challenges we might face now and in the near future. However, it is a well-known fact that student's learning efficiency of science in general and physics in particular is not as good as expected. Digital technologies provide researchers in general and teachers in particular with many interesting tools that can be used to improve, on one side, the flux and exchange of information and, on the other side, the teaching - learning process. These resources, barely imaginable just a few years ago, open a vast field of possibilities that can be used to enrich the traditional classroom activities. Besides the fact that the Internet is a vast source of available information, there are some specific web-based applications that are devised to be used as a teaching tool. These applications (often called e-learning platforms) can be used to deliver online courses (where there is no face-to-face interaction with the student) or as a complement to the traditional lectures (blended learning instruction). With the aid of these online activities, the student is no longer a mere spectator of his learning process, but he can also participate, create his own studying schedule, exchange information with other students and interact with his instructor in real-time. On the other hand, the teacher himself can follow the performance of their students in specific tasks, and can give them support, feedback and assistance. This rich collaborative environment makesit easy to share information, experiences and knowledge.At the present time, when the students experience absence of technical literature and the high quality foreign literature is for them (sometimes even for the pedagogue) inaccessible becauseof its price, the e-learning appears to be an effective method of studying that is accessible toall students at almost no cost. The only condition is an unoccupied computer with an installed and functioning browser html, php, sql server and other documents in the library or in the PC center ofthe school or university. A question is remaining, though, whether the student spends their timeat the computer playing games and having fun or obtaining for him so

necessary information [1-8].a review of the most relevant features of the e-learning platforms is presented. And, how such platform used in physics education is also narrated from survey analysis.

2.Physicse ducation and E-learning

Basically, electronic learning (or e-learning) is a type of technology-supported education/learning (TSL) where the medium of instruction is through computer technology, particularly involving digital technologies. In general, during an e-learning course, no face-to-face interaction takes place among instructors and students.These digital technologies are widely used nowadays in a variety of different contexts.E-learning platforms (also known as Virtual Learning Environments (VLE)) are designed to create online courses which allow both the interaction with the students and a collaborative learning experience, so learners can contribute to their own educational process (Weller,2007). A VLE typically provides tools such as those for assessment, communication, uploading of content, return of students' work, administration of student groups, quizzes, tracking tools, wikis, blogs, chats, forums, etc., over the Internet.

In our class, we suggested to our students to take part in physics practicing in computerlaboratory. All students agreed with this idea andwe could say they were curious about thisform of practicing and it captured them. We carried out our physics education processes in a small computer laboratory and students could continue educating themselves at home because of all materials needed forstudying and e-books they could find on www sources [1,2] or off-line web version on CD-ROM [3].

In the laboratory the students worked in pairs, independently of other pairs and could useany studying materials, which they found on www sources. Their task was to solve problems related to physicseducationgiven from various parts of physics, which they had in their lectures. At the beginning of practicing, we all together solved one example, repeated basic equations and physics laws and then students could start to work independently in pairs. Ourtaskwas to consult and assist impartial problems individual students encountered. An award for the students who have solvedall the problems before the end of the practice was an interactive and fun physics with usingphysics applets [1], where students could simulate some physics problems, charted behavior of systems after change of initial conditions.

3.Public opinions urvey

Before the end of class, we decided to know the opinion of the students about such type of form ofphysics education. We prepared some questions for the students and tried to do public opinion survey.Students in every question could pick one choice (a, b, c and d) or could write something what they thought about problems asked. In this survey took part 25 persons. Students answered the following questions:

1. What impression made on you teaching with using e-books and other e-materials in physics practicing?

The student's answers (relative in %):

(a) It was excellent (27.6 %)

(b) It was very good (48.8 %)

(c) Sometimes it was good; other times no (23.6 %)

(d) More often I did not like this form of studying (0 %)

2. Did the course of practice suit you, when you on the basis of one or two (sometimes more) Solved example the problems solved other tasks in pair independent of other colleagues?

(a) It suited me very much (19.4 %)

(b) It suited me quite good (51.2 %)

(c) Sometimes it suited me, other times it did not (29.4 %)

(d) Itdid not help me in solving the problems (0 %)

3. How much time did you spend with preparing on the practices with using e-materials in Comparison with the traditional preparation?

(a) Shorter time (65.8 %)

(b) Longer time (10.9 %)

(c) The same time (11.8 %)

(d) I never prepared on the practices (11.5 %)

4. Which kind of form of the practices for the subject Physics II would you prefer in the next class?

(a) Inmultimedia laboratory with using computers (62.2 %)

(b) In multimedia laboratory with using www sources (22.0 %)

(c) Using classical forms of studying in classroom (11.8 %)

(d) Using classical forms of studying with multimedia environment in classroom (4.0 %)

5. Would you like to cooperate in preparing the educational e-materials?

(a) I would like to cooperate (0 %)

(b) Perhaps I would like to cooperate (72.6 %)

(c) I never would like to cooperate in preparing (27.4 %)

6. Did you use the physics educational CD-ROM In studying physics?

(a)Yes (78.2 %)

(b)No(21.8 %)

7. What are your observations about the education carried out by using computational technique?

(a)Positives

(b)Negatives

8. What is your overall evaluation of this form of physics education in the classroom teaching?

4.Results Analysis

In question no. 7, students wrote about their observations of the education carried out using Computing technique. What do they consider as positives in this form of physics education?

- Quick explanation of the principles of problems, quickly going through, quick and clear form of the studied problems, saving time in solving the problems.
- Accessibility of information (equations) and solved problems instructions for solving new problems, an opportunity to find information in a short time.
- Clearness (picture information).
- Big number of solved problems during the practicing.
- Using computational technique, everything, what we needed, we could find in the computer immediately, we could access all the educational materials also from home.
- Cooperation with the teacher, individual professor's approach to every student, supporting the self-reliance of the individual.
- Not only one student was solving a problem at the blackboard, but also all students worked independently on solving the problem using the computer.
- A very advantageous form of learning, if we do not understand something, we can ask promptly, however, we have to think and find the information independently of the others.

In addition, what the student considered the flaws in such form education:

- Very hot and small room.
- Technical equipment in this laboratory, slow and outdated PC.
- It was unusual to study using this form of education.

Finally, the overall evaluation of such kind of form of physics education in the class by some student's narrated in question no. 8 is as follows:

- It was very good, congenial atmosphere, gingering us up, something new for us.
- The learning was very good, lively, it was quite a good change, and we was pleased with this form of learning, we liked this form of learning
- We think that it will be good to continue in this form of education.
- We have learned and understood a lot, but the exam will show if it was enough.

The graphical analysis of the public opinion survey is displayed in Figure 1.

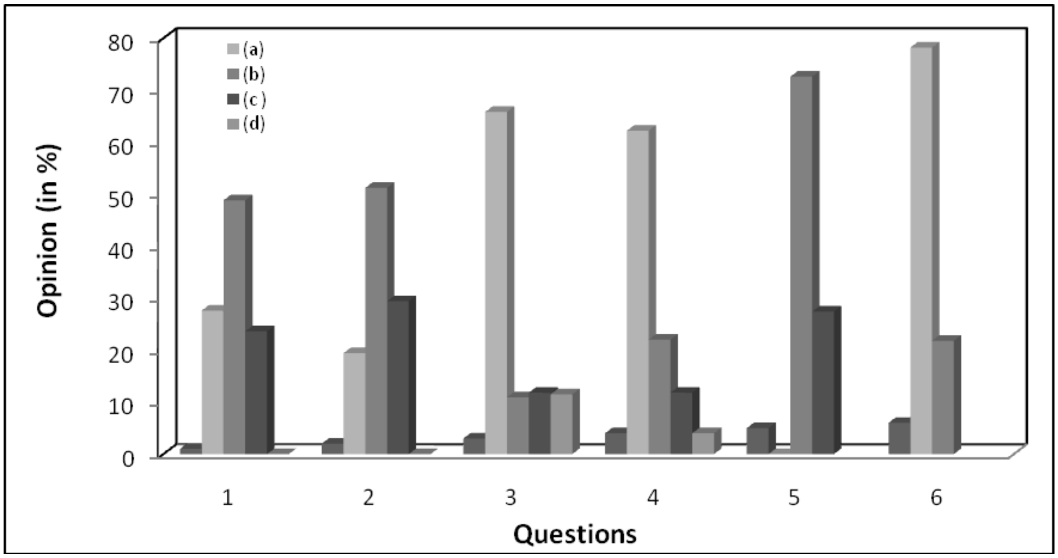

Figure 1.Graphic representation of the public opinion survey.

5. Summary and conclusions

As we could see in the presented public opinion survey and other surveys [4, 5], the students (About 250 asking) like to work with the computer. If we connect the work on computers with studying physics, this form of education will become very attractive for students and we can suppose that their knowledge in physics will be better. Studying using computer (e-learning) compels the students to work in an independent and creative way. It will be the task of us, pedagogues, to lead the students, by means of the right motivation and by setting suitable Projects, not only to obtaining of new information but also to the creative valuation and application of the obtained knowledge in practice.

Today, multimedia technologies have shown their potential in the teaching of scientific subjects. Multimedia techniques attract student's attention, enabling an easier and rapid process of learning. Physics and technology are often considered difficult subjects. Main reason is that it is not easy to explain empirical laws and dynamic phenomena in textbooks. Interactive multimedia tools, with simulation and movies, are particularly effective in teaching physics. It is very important to use these tools in other subjects, including basic education, to make science and technology more appealing and address the scientific apathy crisis of young people [6].

References

[1] http://hockicko.uniza.sk/Publikacie/brno2_04.pdf.

[2] http://www.kf.sjf.stuba.sk/stu_online/index.html.

[3] P. Hoosick, Chip CD 1/04. Vogel Burda Communications s.r.o.,Praha 2003.

[4] P. Ballo, M. Ožvoldová and S. Halusková, in proceedings of the 3rdInternational Colloquium E-learn04, Žilina(2004) 109-114.

[5] P. HOCKICKO, in NewTrends in Physics–NTF2004, Department of Physics, FEEC, Brno University of Technology, November 11-12, 2004, and Brno, Czech Republic.

[6] P. Hockicko, in proceedings of the 3rd InternationalColloquium E-learn04, Žilina (2004) 115 - 124.

[7] P. Bussei and S. Merlino, European workshop on Multimedia in Physics Teaching andLearning, EurophysicsNews, **34/3** (2003) 116-117.

[8] Ch.Rhöneck, in the proceedings oftheInternational Conference on Undergraduate Physics Education (ICUPE), Germany 1996.

વેદોમાં નૈતિકમૂલ્યોના પ્રતિમાન તરીકે 'ઋત'

2

ડૉ. ભરત આર. કણઝરીયા
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક (સંસ્કૃત)
સરકારી વિનયન અને વાણીજ્ય કૉલેજ થરાદ.

૧. પ્રસ્તાવના :

ऋतस्य हि शुरुध: सन्ति पूर्वीऋतस्य धीतिवृजिनानि सन्ति |
ऋतस्य श्लोको बधिरा ततर्द कर्णा बुधान: शुचमान आयो: ||[१]

અર્થાત્ ઋતદેવનો ખુબજ પ્રભાવ છે, ઋતદેવની સ્તુતિ બધાજ વર્જનીય પાપોને નષ્ટ કરી દે છે. 'ઋત' દેવની જ્ઞાનયુક્ત અને દેદિપ્યમાન સ્તુતિરૂપ વાણી મનુષ્યના બહેરા કાનોને ખોલી નાખે છે.

'ઋત' વૈદિક ઋષિઓની એક મૌલિક ધારણા છે. તેના ઉપર સમગ્ર સૃષ્ટિની વ્યવસ્થાનો આધાર છે. 'ઋત'નો ઋગ્વેદમાં અલગ-અલગ જગ્યાએ જુદા-જુદા રૂપોમાં અને વિભક્તિઓમાં લગભગ છસ્સો છેત્તાલીસવાર ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. વૈદિક ઋષિઓ આ વાસ્તવિકતાથી પૂર્ણરૂપે પરિચિત હતા કે, 'ઋત' જ સંપૂર્ણ જગતનું આદિ કારણ છે. આ ધરતી, આકાશ, સૂર્ય, અગ્નિ વગેરે સર્વેનો ઉત્પન્ન કરનાર અને નિયમન કરનાર છે. 'ઋત' પોતાના આ રૂપમાં પરમતત્વજ પ્રતીત થાય છે. અને એટલેજ 'તત્વમીમાંસા'ની અંતર્ગત નીર્વિષ્ટ કરીને એના પર વિચાર કરવામાં આવે છે.

૨. ઋતનું મહત્વ :-

ગ્રીફિથે ઋગ્વેદમાં આવેલ 'ઋત' શબ્દને વિશ્વની વ્યવસ્થા અને એના વિધાનનું સૂચક માનેલ છે. તેણે સર્વત્ર તેનો અનુવાદ "શાશ્વત નિયમ" (ઇન્ટર્નલ લો) અથવા પવિત્ર નિયમ (હોળી ઓર્ડર) કહેલ છે.મોનીયર વિલિયમ્સે 'ઋત' ને યજ્ઞ સબંધી નિયમ, દૈવી નિયમ તથા દૈવી સત્ય માનેલ છે. 'રોથે' 'ઋત'ને પ્રકૃતિનો એક નિયમ માનેલ છે. તેણે યજ્ઞ સબંધી નિયમ તથા માનવ જીવનના વ્રત આદિને પણ 'ઋત'ના અભિધાયક કહેલ છે.

ડૉ. મંગલદેવ શાસ્ત્રી 'ઋત' તથા સત્ય એ બંનેને એક સાથે જોડીને કહે છે કે-

सम्पूर्ण विश्वमे व्याप्त नैतिक आधार के रुपमे ऋत ही हे |[२]

વિલ્સને મોટાભાગે સાયણનાજ અર્થોનું અનુસરણ કરેલ છે. બ્લુમફીલ્ડે 'ઋત' નો અર્થ બ્રાહ્મણીય નિયમ અથવા વિશ્વનો નિયમ બતાવેલ છે.

શ્રી અરવિંદના મતાનુસાર, બધી વસ્તુઓનો સારભૂત પદાર્થ 'ઋત' છે. ભૌતિકથી આદ્યાત્મિક રૂપમાં પરિવર્તન કારણ 'ઋત' જ છે. 'ઋત' સૂર્ય, ચંદ્ર આદિનો નિયમ દર્શાવે છે. પરંતુ ખરેખર એ આચરણનો નિયમ છે. શ્રી અરવિંદનાજ અનુયાયી આધુનિક વિદ્વાન પુરાણીએ 'ઋત'ને "સત્યભૂત ચૈતન્ય" (Truth-કોન્શયસનેસ) માનીને, તેને સંપૂર્ણ ચેતન પ્રાણી વર્ગનો ઉત્પત્તિ સ્થાન કહેલ છે.

વિભિન્ન વિદ્વાનોની ઉપરોક્ત ધારણાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, 'ઋત'આ સૃષ્ટિનું પ્રવર્તક વિધાન છે. બધી વસ્તુઓ 'ઋત' ને આધીન છે. તથા આ સંપૂર્ણ નૈતિકમૂલ્યો અને નિયમો માટે પ્રેરક છે. બ્લુમફીલ્ડે 'ઋત' ના ત્રણ પાસા સ્પષ્ટ કરેલ છે. બ્રાહ્મણીય અનુક્રમ દેવોની પરિનિષ્ઠિત ઉપાસના પદ્ધતિ અને મનુષ્યોના નૈતિક આચાર બ્રાહ્મણીય ક્રમ અથવા નિયમના રૂપમાં 'ઋત' સંસાર તથા પ્રકૃતિનું નિયમન કરે છે. પ્રકૃતિ તથા તેના દ્વારા નિયંત્રિત સંપૂર્ણ પદાર્થોની સતત ગતિના નીશ્ચિત ક્રમનું કારણ 'ઋત' જ છે.

ઋગ્વેદને તમામ ધર્મો તથા દર્શન યજ્ઞો પર આધારિત છે. જે રીતે પ્રકૃતિની બધી વ્યવસ્થા નિયમિત છે. એજ પ્રકારે દેવોની ઉપાસના પદ્ધતિ યજ્ઞ પણ નિયમિત છે. ઋગ્વેદના પુરુષ સૂક્તમાં યજ્ઞ દ્વારાજ સમગ્ર સૃષ્ટિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. એમાં વિભિન્ન ઋતુઓને યજ્ઞીય ઉપકરણોના રૂપમાં પ્રકલ્પિત કરેલ છે.

મનુષ્યો દ્વારા વિધીયમાન કાર્યોમાં 'ઋત' નૈતિક નિયમના રૂપમાં પ્રવૃત થાય છે. યજ્ઞોમાં વ્રત, અનુષ્ઠાન, સદાચાર વગેરે નિયમોનું પાલન કરવાનું આવશ્યક છે. આ બધી પ્રક્રિયા 'ઋત' દ્વારા નિયમિત થતી હતી. તેનો વિપરીતાર્થક શબ્દ 'અનૃત' ઉપલબ્ધ થાય છે. જે અસત્યના અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે. ખરેખર 'અનૃત' સત્યનો વિલોમ બની ગયો. વરુણને આ બંન્નેના દ્રષ્ટા અર્થાત્ નિરીક્ષક માનેલ છે. ત્યાં સુધીકે 'ઋત' નો રક્ષક બનવાની ઈચ્છા કરવાવાળા અગ્નિને પણ થોડીવાર માટે વરુણ બનવાનું આવશ્યક બતાવેલ છે. સત્ય અને 'અનૃત' ધીરેધીરે ઉચિત અને અનુચિત કૃત્યોના રૂપમાં ઉપયોગ થવા લાગ્યો. સુપ્રસિદ્ધ યમ-યમી સૂક્તમાં યમે યમીને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે, આપણે 'ઋત' અર્થાત્ સત્ય બોલતા-બોલતા 'અનૃત' આચરણ કેવી રીતે કરી શકીએ? અહીં 'ઋત'નું તાત્પર્ય ઉચિત અને 'અનૃત'નું અનુચિત માનવામાં આવેલ છે. ખરેખર યમ કહેવા માંગે છે કે, જયારે આપણે આપણા કાર્યને 'ઋત' અર્થાત્ 'ઉચિત' કાર્યના રૂપમાં પ્રતિપાદિત કરીશું, તો નીશ્ચિત રૂપમાં જાણી જોઇને 'અનૃત' અર્થાત્ અનુચિત કર્મથી પ્રવૃત થઈશું. આ પ્રકારે 'ઋત' નૈતિકતાના પ્રતિમાનના રૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલ જોવા મળે છે.

વૈદિક ઋષિઓએ અગ્નિ, સૂર્ય, ઉષા, મિત્ર, વરુણ અને બૃહસ્પતિ આદિ દેવતાઓને 'ઋત'થી ઉત્પન્ન થયેલા માનેલ છે. એક મંત્રમાં અગ્નિને 'ઋત'નો પ્રથમ પુત્ર કહેલ છે. એને

ઋતને બોલાવનાર પણ માનવામાં આવેલ છે. તેને 'ઋત'નો જ્ઞાતા અને એની (જળની) ધરાને કાપવાવાળો પણ કહેવામાં આવે છે.

દ્યુલોકની પુત્રી ઉષા 'ઋત'ના માર્ગનું અનુસરણ કરે છે. ઉષા અને રાત્રિને 'ઋત'ની માતાઓ કહેવામાં આવે છે. એનું તાત્પર્ય એ છે કે, રાત્રિ અને ઉષા સાથે સાથે કાર્ય કરે છે. અને લોકોમાં 'ઋત'ની ભાવનાને ઉત્પન્ન કરે છે. ઉષાદેવી 'ઋત'ના ઘરમાં પ્રબદ્ધ થઈને યાત્રા પ્રારંભ કરે છે. એક સ્થાન પર અદિતિને 'ઋતાવરી' કહેવામાં આવેલ છે. 'ઋત'ની સ્તુતિ કરીને બૃહસ્પતિએ યજ્ઞનું પદ પ્રાપ્ત કરેલ, અંગિરસોએ 'વલ'નો 'ઋત'ની શક્તિથીજ નાશ કર્યો, સોમ વારંવાર 'ઋત'ના માર્ગને બતાવે છે. એ 'ઋત' અર્થાત્ સત્ય વાણીદ્વારા પવિત્ર થાય છે. એક મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, ધાવા પૃથ્વી 'ઋત'ની યોનિમાં એકસાથે નિવાસ કરે છે.[3]

સમસ્ત દેવતા 'ઋત'ના માર્ગનું અનુસરણ કરે છે. એક મંત્રમાં દેવોને દેવોત્તમ અગ્નિને એ કામના કરવામાં આવી છે કે, એ 'ઋત'ના માર્ગથી દેવતાઓ માટે અમારા સ્તોત્રો તથા હવિષ્યોને પહોચાડે. ઋગ્વેદના અનેક મંત્રોમાં દેવતાઓને 'ઋતજ્ઞ' અર્થાત્ 'ઋત'નો જ્ઞાતા કહેવામાં આવેલ છે. એના અતિરિક્ત તેને 'ઋતાવૃધ' અર્થાત્ 'ઋત'ને વધારવાવાળો અથવા 'ઋત' દ્વારા વૃદ્ધિગત પણ કહેવામાં આવેલ છે. દેવતાઓ 'ઋત'ની સહાયતા વગર કંઈપણ કરવામાં સમર્થ નથી.

અન્ય એક મંત્રમાં અંગિરસો માટે કહેવામાં આવ્યું છે કે, તેને 'ઋત' દ્વારાજ સૂર્યને દ્યૂલોકમાં સ્થાપિત કરેલ છે. તથા સહુંનું નિર્માણ કરવાવાળી પૃથ્વી માંતાને વિસ્તૃત કરી મિત્રાવરુણને સંબોધિત કરતા એક મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, તમે 'ઋત' દ્વારાજ સમગ્ર સંસારને પ્રકાશિત કરો છો. ત્યાં સુધી કે આદિત્યોનું અસ્તિત્વજ 'ઋત' પર આધારિત બતાવેલ છે. અહીં સાહિત્યનું તાત્પર્ય અદિતિના પુત્ર સમસ્ત દેવતાઓથી છે. એક સ્થાન પર 'ઋત'નું પાલન કરવાથી મનુષ્યો દ્વારા દેવત્વ પ્રાપ્તિની વાત કહેવામાં આવી છે.

'ઋત' સંપૂર્ણ પ્રકૃતિમાં ઓતપ્રોત છે. અનેક મંત્રોમાં ઉષા દેવીને 'ઋતાવરી' કહેલ છે. નદીઓને પણ 'ઋતાવરી' કહેલ છે. તો પણ તે સ્થાનો પર 'ઋત'નો મતલબ 'ઉદક' માનવામાં આવે છે. અન્ય એક જગ્યાએ સિંધુઓ અર્થાત્ નદીઓને "ઋત'ને પ્રવાહિત કરનારી બતાવેલ છે. બીજા એક મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, જળ વગરની પૃથ્વી 'ઋત'ના જળથી વર્ષા કાળમાં જળયુક્ત થાય છે.

ઋગ્વેદિક ઋષિ વામદેવે તો એક સૂક્તમાં ત્રણ મંત્રોમાં 'ઋત'નું મહત્ત્વ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. સાયણાચાર્યએ એ ત્રણેય મંત્રોનું વૈકલ્પિક દેવતા 'ઋત'ને માનેલ છે. તેમ છતાં તેમણે 'ઋત'નો કોઈ નીશ્ચિત અર્થ ન કરીને, તેને ઇન્દ્ર, આદિત્ય, સત્ય અથવા યજ્ઞનો વાચક માનેલ છે. તો પણ તેનાથી 'ઋત'ની મહત્તામાં કોઈ ન્યૂનતા નથી આવતી. 'ઋત'એ આ મંત્રોમાં એમ બતાવેલ છે કે 'ઋત'ની બુદ્ધિથી પાપ નષ્ટ થઇ જાય છે. 'ઋત'ની સ્તુતિરૂપ વાણી મનુષ્યના બહેરા કાનો સુધી ચાલી ગઈ છે. 'ઋત' દ્વારા સ્તોતા અત્યાધિક અન્ન પ્રાપ્ત કરવા માંગે છે. 'ઋત' દ્વારા ગાવામાં આવેલ 'ઋત'માં પ્રવિષ્ટ થઇ ગયેલ છે. 'ઋત' (દેવતા) તે સ્તુતિ દ્વારા પોતાના વશમાં કરનાર વ્યક્તિ 'ઋત'ને જ પ્રાપ્ત કરી લે છે. ઋતની શક્તિ અત્યંત તીવ્ર છે. વિસ્તૃત તથા ગંભીર ધાવા પૃથ્વી 'ઋત' માટેજ છે. આ બન્ને ધેનુરૂપે 'ઋત' માટેજ દુગ્ધ પ્રદાન કરે છે.

ઋગ્વેદીય ઋષિ 'ઋત'ને રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠાના સ્તંભના રૂપમાં સ્વીકાર કરેલ છે. એ રાજા વરુણને 'ઋત' દ્વારા 'અનૃત'ને દુર કરી રાષ્ટ્રનો અધિપતિ નિમવાની પ્રાર્થના કરે છે.[૪]

'ઋત'નું અનુસરણ કરવાથી, પાપ સર્વથા દુર રહે છે. અને કોઈપણ પ્રકારનું કષ્ટ થતુ નથી. એક મંત્રમાં આદિત્યો 'ઋત' પર ચાલવાવાળાના માર્ગને સુગમ તથા નિષ્કંટક કરવાની પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે. દુરાચારી લોકો 'ઋત'ના માર્ગને પાર કરી શકતા નથી. એનાથી એ જાણવા મળે છે કે એ સમયે સદાચાર માટે સહુની કામના રહેતી. અન્ય એક મંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, 'ઋત'નું આચરણ કરનાર વ્યક્તિને માટે વાયુ મધુર થઇ જાય છે. તથા નદિયોં અને સમુદ્ર પણ મધુર જળ પ્રદાન કરે છે. 'ઋત'નું આચરણ કરવાથી માત્ર ભૌતિક ઉપલબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલુજ નહીં પરંતુ તેનાથી સ્વર્ગ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એક સ્થાન પર મૃત્યુના દેવતા યમને એ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે કે, મૃતકને સ્વર્ગમાં લઇ જાય. જ્યાં 'ઋત'નું આચરણ કરનાર 'ઋત'યુક્ત અને 'ઋત'થી ઉત્કર્ષ પ્રાપ્ત કરનાર પિતૃ નિવાસ કરે છે. 'ઋત'ને સમજવામાં એક બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ વાત એ જાણવા મળે છે કે, એના દ્વારા અમરતા પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એક મંત્રમાં ઋતની નાભિથી અમૃતની ઉત્પત્તિ બતાવેલ છે.

૩. 'ઋત'નો સ્વીકાર :-

ઉપર્યુક્ત વિવેચનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, 'ઋત' આ સૃષ્ટિના મૂળમાં વિદ્યમાન તત્ત્વ છે. આ સંપૂર્ણ જગતનું આદિકારણ છે. અને પૃથ્વી અંતરિક્ષ, સૂર્ય, અગ્નિ વગેરે સમસ્ત તત્વોનો ઉત્પાદક અને નિયામક છે. 'ઋત'ના અસ્તિત્ત્વને કારણેજ સર્વત્ર વિષમતાની જગ્યાએ સમતા તથા અશાંતિની જગ્યાએ શાંતિ, પ્રતિષ્ઠિત થઇ છે. એ સતત ગતિશીલ છે. અમૂર્ત હોવા છતાં, તે સમગ્ર સૃષ્ટિમાં વ્યાપ્ત છે. તેની ગતિશીલતા આ શબ્દની નિષ્પત્તિની મૂળમાં સ્થિત છે. 'ઋ' ધાતુમાંજ સમાયેલી છે. જે ગતિ તથા ક્રિયાશીલતાની પરિચાયક છે. 'ઋત' ના મહત્ત્વને તેના

જેવાજ ધ્વની વાળો શબ્દ 'ઋત'નું પરિપેક્ષમાં પણ જોવામાં આવે છે. 'ઋતુ' પણ સદેવ ગતિશીલ છે. ભાષ્યકારો દ્વારા 'ઋત' માટે ઉદક, યજ્ઞ, કર્મફળ, વગેરે અર્થ પણ તેની ગતિશીલતાને પ્રતિપાદિત કરે છે. 'ઋત'નું અસ્તિત્વ બધા સ્વીકાર કરે છે. એમાં કોઈનો પણ વિરોધ નથી, એટલે જો એને પરમ તત્વના રૂપે સ્વીકાર કરવામાં આવે તો, કોઈ બાધ નથી. ઋગ્વેદમાં કોઈ દેવ-વિશેષને બધા ઋષિઓએ પરમ તત્વ નથી માનેલ અને દરેકના મત અલગ અલગ છે. તેમ છતાં તેની સત્તા સહું સ્વીકારે છે.

'ઋત' એક એવું તત્વ છે જેનો સર્વેએ સ્વીકાર કર્યો છે. આ રીતે તે સર્વભૌમ છે. ઋગ્વેદમાં 'બ્રહ્મ'ની અવધારણા પણ સ્પષ્ટ રીતે પરમતત્વના રૂપમાં નથી થઇ શકી. એ સ્તોત્ર, સ્તોતા, બ્રહ્મા વગેરેના રૂપમાં પ્રાયઃ વ્યખ્યાયિત થયેલ છે. તેનાથી આગળ ત્યાં કોઈ પણ પરમતત્વ નામથી ઉલ્લેખ નથી. જે પણ સ્તુતિઓ છે, તે બધી તાત્કાલિક રુપમાં છે, દેવતાઓને સમર્પિત કરવામાં આવી છે. એટલે સંભવ છે કે 'તદેક્મ્'થી ઋષિ 'ઋત'તત્વની તરફ જ સંકેત થાય છે. આમ 'ઋત' નો પરમતત્વના રૂપમાં સ્વીકાર કરી શકાય.[૫]

૪. ઉપસંહાર :-

ઋગ્વેદમાં 'ઋત' એક અદ્ભુત શબ્દ છે. જે સ્વયં અનેક રીતે ગંભીર ગુઢાર્થોથી પરિપૂર્ણ છે. આ સમગ્ર જાત અથવા બ્રહ્માંડની વ્યવસ્થાની પાછળ છુપાયેલ અનન્ય અટલ નિયમવિધાનને વેદમાં 'ઋત' શબ્દથી પ્રયોજવામાં આવેલ છે. અહીં એ સમજવું જરૂરી છે કે, જીવનમૂલ્યોનું મહત્વ એ સમગ્ર માનવજાત માટે ઉપકારક છે. અને નિયમવિધાન એ જ જીવનમૂલ્ય ઋગ્વેદમાં 'ઋત'ને સત્યના પર્યાય તરીકે પ્રયોજવામાં આવેલ છે.

<u>સંદર્ભ સૂચી.</u>

१. ऋग्वेद संहिता (भाग-२) पृ,२०७

२. ऋग्वेदीय दर्शन एवं प्रमुख दार्शनिक सूक्त पृ.६४

૩. એજન, પૃ. ૬૬

૪. એજન, પૃ. ૬૭

૫. એજન, પૃ. ૬૯

Twentieth Century Diasporic selected women Indian American Writers

3

Komal G.Vaniya
Assistant Professor English
Dayapar college-bhuj kachchh.

In the present article, it is studied that literature created by the contemporary Diaspora writers deal with psychological as well as emotional problems. Getting uprooted from the native cultural traditions and values, the loss of native language, the expatriate position as a mere outcast or an unaccomodated alien together with multiple affliction on the psyche, all account for the theme of 'identity crisis' in expatriate fiction. Diaspora experiences such as alienation, immigration, expatriation, exile, identity crisis and Indianness have led writers to expose their talent which is rooted in the tradition of society and culture.

Indian English literature specifically refers to works written in English by Indian writers. English as a language was introduced in India during the British rule. Having learned a colonial language there were few Indian writers who started writing in English. The first book written by an Indian in English was by Sake Dean Mahomet, titled Travels of Dean Mahomet; it was published in 1793. The first pamphlet written in English by an Indian appeared in 1806. The first play Indian play in English, Krishna Mohan Banerjea's The Persecuted was published in 1831. The first Indian novel in English, Bankim Chandra's Chatterjee's Rajmohan's Wife appeared in 1864.

The novel originated in the early 18th century after the Italian word 'novella', which was used for stories in the medieval period. Novel, an invented prose narrative of considerable length and a certain complexity that deals imaginatively with human experience, usually through a connected sequence of events involving a group of persons in a specific setting. The early English novels concerned themselves with complex, middle-class characters struggling with their morality and circumstances. 'Pamela' a series of fictional letters written in 1741 by Samuel Richardson, is considered the first real English novel.

India has a number of women novelists who write in English. The Indian born writer Bharti Mukherjee(1940-2017) is one of the most widely known immigrant writers of America. She is the author of a number of novels short story collection, as well as works of nonfiction. Mukherjee is best known for her novels, 'The Tiger's Daughter'(1971),'Wife'(1975), 'Jasmine'(1989), 'The Holder of the world'(1993), 'Leave It to Me'(1997), 'Desirable Daughters'(2002), 'The Tree Bride'(2004),and 'Miss New India'(2011)

Bharti Kirchner(1940) is an American Indian novelist. Bharti Kirchner is best known for her novels 'Shiva Dancing'(1998), 'Sharmila's Book'(1999), 'Darjeeling'(2002), 'Pastries: A Novel of Desserts and Discoveries'(2003), 'Tulip Season'(2012), 'Goddess of Fire'(2015), 'Season of Sacrifice'(2017). Meena Alexander(1951) is another Indian women Novelist. She has published two novels, Nampally Road(1991) and Manhattan Music(1997). Chitra Banerjee Divakaruni(1956) is an Indian-American author. Her major novels include The 'Mistress of Spices'(1997), 'Sister of My Heart'(1999), 'Queen of Dreams'(2004), 'One Amazing Thing'(2010), 'Palace of Illusions'(2008), 'Oleander Girl'(2013), and Before We Visit the Goddess(2016). Kiran Desai(1971)is an Indian author. Desai is best known for her 'The Inheritance of Loss'(2006), 'Hullabaloo in the Guava Orchard'(1998), 'WinQSB'(2003), 'India Pack'(2003).

The term 'Diaspora' which was originally used for the Jewish dispersion from their native land has connotations of expatriates, exiles, immigrants, political refugees etc. This phenomena is migration and dispersion is not new to the contemporary world of human beings. Even after the settlement of nomads as communities these people experiences dislocation from their homeland. The term 'diaspora' comes from an ancient Greek word meaning 'to scatter about', to separate and go in a different directions. And that is exactly what the writers of a diaspora do, they scatter from their homeland to places across the globe, spreading their culture as they go.

The second chapter will present the diaspora sensibility in the novels of Bharti Mukherjee, Bharti Kirchner, Meena Alexander, Chitra Banerjee Devakaruni, Kiran Desai. The Indian born writer Bharti Mukherjee is one of the most widely known immigrant writers of America. Mukherjee's female protagonist are immigrants and suffer cultural shock but they are potential women and are anxious to establish their identity.

In her second novel 'Wife' the protagonist Dimple wants to break through the traditional taboos of a Wife. This novel tells the story of Dimple, a seemingly docile young Bengali girl who, as another normal girl, is full of dreams about her married life and so she eagerly and impatiently waits for marriage. She marries Amit Basu. She Visualizes a new life for herself in America where Amit is expecting to immigrate. Bharti Mukhejree's novel 'Wife' focuses on how cultural displacement or dislocation cause new identities but of course, through a rigorous path. In 'Wife' Mukherjee expresses and challenges the hardships of multicultural society of an immigrant.

The struggle for the self identity experienced by the immigrants is very well portrayed by Bharti Mukherjee in her powerful novel 'Jasmine'. The protagonist of the novel Jasmine fights against the unfavourable circumstances comes out from them and carries out a new identity in an alien country. It has often been described as the projection and depiction of the hypersensitive mind of a woman. 'Jasmine' is a novel that tells the story of a young Indian woman who tries to adapt to the American way of life in order that she can survive. The protagonist of the novel changes her identities several times so that she can live up to the culture she thrusts herself into.

Bharti Kirchner is an American Indian novelist. Most of the diaspora writers speak of their personal experiences, feeling and emotions. Shiva Dancing is one such her debut novel, premeditated by Bharti Kirchner's personal knowledge, experiences of the software industry, health, world, cuisines, diaspora experiences such as hyphened identity, assimilation, identity crisis and so on.

In 'Shiva Dancing' the protagonist Meena Kumari faces loneliness and alienation in the new country and due to this she was not able to mingle with others in America during her childhood. Here memory and nostalgia play a major role. When she grows up, her psychology gradually turns as the second generation diaspora. She was rejected by her own village people in India and at the same time herself found very difficult to accept her childhood husband. It was next to impossible for meena tobe and live like Indian and accepting the Indian way of living. The story revolves around the theme of displaced protagonist's endeavour to integrate her cultural identity.

In Bharti Kirchner's another novel named 'Sharmila's Book' a second generation South Asian Bengali heroine travels to Delhi to marry an Indian executive. Second generation diasporas faces more cultural clashes both with their parents as well as with their surroundings. Such cultural clashes is described in the story through Sharmila sen. Sharmila sen, a second generation Indian-American graphic artist at a Chicago department store, who is convinced by her parents to visit India for an

arranged marriage with the hope of settling in India permanently. The novel is more about arranged marriage and cultural clashes leading the issue of identity crisis.

Meena Alexander is an eminent poet and one of the finest thinkers of Asian American aesthetics. Alexander is also a famous memoirist, fiction writer and academic. Meena Alexander's 'Nampally Road' is the semi autobiographical novel which presents the character of Meera, who went abroad to pursue her studies. She experienced 'a sense of dislocation' which made her hasten her return to India to stitch together her past in order to make a creditable present. The novel revolves around the theme of dislocation at various levels. Alexander has had to deal with over the course of her life. As the title of the novel indicates, her sense of displacement or dislocation is such a strong sentiment owing perhaps to the physical trajectory of her life, that she appears to struggle with lines boundaries and environments in her work and self.

'Manhattan Music' another novel by Meena Alexander is a fictional work with different locales, trying to establish identities of Sandhya and at the same time discusses about their challenges as immigrant. The transformation brought in Sandhya is remarkable, because she develops a resistance against all odds and is capable to carve out their respective places. In the novel 'Manhattan Music' the protagonist like Alexander tries exploring her immigrant self and also tries realizing the exact process of constant self-construction so as to preserve the self in an unfamiliar land. The text presents the story of Sandhya Rosenblum, who is an immigrant from India married to a Jewish American Stephen Rosenblum.

Kiran desai the daughter of Anita Desai occupies a unique place among the modern Indian Writing in English. Kiran Desai's Debut Novel 'Hullabaloo in The Guava Orchard' depicts the sense of alienation, negation, estrangement, social isolation and unhappiness in life. Each of the major characters- the protagonist Sampath Chawla, his father Mr. R. K. Chawla, his mother Kulfi and his sister Pinky suffer from alienation, isolation, dislocation and loneliness. All the characters are alienated and isolated not only because of their distress in life but also of their inability to understand and respond to one another. The treatment of these characters shows Desai's increasing interest in complex, disturbed and alienated personalites.

Desai's another novel 'The Inheritance of Loss' deals with a number of present day issues such as multiculturalism, economic inequality and poverty but the major emphasis is on alienation, mobility, migration, dislocation and the subsequent loss of background of history and of family. The majority of characters are in one way or another alienated or displaced. The novel tells the story of Sai, who lives with her grandfather Jemubhai, a retired judge in Kalimpong on the Indian side of the Himalayas. At the same time, Desai reveals the life of Biju, the cook's son on the judge's household who works as an illegal immigrant in New York. The theme of alienation is presented throughout the novel in particular in the sense of losing one's pride and respect.

In the era of post modernism and globalization, it is seen that the diasporic women Indian writers are empowered by the mass of writing which has taken the literary world of diasporas to the great height in recent decades. These women's writings have gained literary triumph, appreciation and acknowledgement in the modern world of literature. The thesis limits its focus to women writers only. Additionally, it is noted that diasporic women writers have explored various literary genres of literature fiction, poetry, memoirs, fictional narratives, non-fiction and so forth. Fiction is the most prevailing form of literature practised by them, the diasporic writers have earned status as fiction writers. Though exceptional short story writers as well as poets among the Indian diaspora writers

have also come to the scene. However, this thesis is also confined itself to the analysis of novel writing.

Bibliography:

- Banerjee divakarni, Chitra. *Sister of My Heart*. New York:Anchor Books,2000
- Alexander, Meena,*Nampally Road*,New Delhi: Orient Longman ltd, 1992
- Mukherjee Bharti. *Wife*. New York:Grove Weidenfeld, 1989
- Lahiri Jhumpa. *The Namesake.* New York, Anchor books, 1999
- Duncan, Erica. *Aportrait of Meena Alexander*(World Literature today 1999)
- Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. London: Routledge.
- Bhabha, Homi. *The Location of Culture*. London: Routledge, 1994
- Hall, Stuart. ―Cultural Identity and Diaspora, *Identity: Community, Culture, Difference* .Ed.Jonathan Rutherford.London: Lawrence and Wishart, 1990 .
- Mishra, Vijay. *The Literature of the Indian Diaspora: Theorizing the diasporic imaginary*. New York: Routledge, 2007
- Sheffer, Gabriel. *Diaspora Politics: At Home Abroad*. New York: Cambridge UP , 2003.
- Cohen, Robert. *Global Diasporas: An Introduction.* Scattle, W.A.: University of WashingtonPress, 1977
- Frederick, Monika. *Diaspora & Multiculturalism: Common Traditions & New Developments.* New York: Rodopi, 2003
- Leonard, Karen Isaksen. (1997). *The South Asian Americans.* Westport, CT: Greenwood
- Bromley, Roger. *Narratives for a New Belonging: Diasporic Cultural Fictions*. Edinburgh University Press, 2000, p. 04. Jain, Jasbir. *Writers of Indian Diaspora: Theory and Practice*. Rawat Publications, 2011.

रीतिकाल की वैचारिक पृष्ठभूमि

4

डॉ.भरत के.बावलिया
ASSISTANT PROFESSOR
श्री आर.आर.लालन कॉलेज भुज-कच्छ |

❖ सारांश ;-

हिन्दी साहित्य के इतिहास में सन १७०० से १९०० तक की समयावधि को रीतिकाल की संज्ञा से अभिहित किया गया है | इससे पूर्व भक्ति का जो नया बवंडर दक्षिण से निकलकर समग्र देश के कौने-कौने में फैला था,वह भक्ति पुन: मन्दिर-मस्जिदों में कैद हो गई | यह वहीं समय था जब विदेशी सता के सामने अपना सतागत तेज क्षीण हो जाने से देशी राज-रजवाड़े स्वप्नहीन हो गये | अपनी इसी कमी को पूरा करने के लिए ,अपनी कायरता का गम दूर करने के लिए ये राज-रजवाड़े सूरा-सुन्दरियों के मोहपाश में डूब गये | ऐसे हालत में श्रृंगारी साहित्य का जन्म होना लाजमी था | दरबारी वातावरण में अपने पांडित्य को प्रदर्शित करने हेतु कविता का शास्त्रीय पहनापन लेकर आम कवि गण अपना पांडित्य काव्यशास्त्र के अंग-उपांगो के द्वारा दिखाने लगे | ईन २०० सालों में कई राजनैतिक परिवर्तन भी हुए | १८५७ की असफल क्रांति के बाद से ही आधुनिककाल की नींव चढ़ चुकी थी | भारतेन्दु हरिश्चन्द्र जैसा एक मेधावी चितारा इसी युग की उपज था |

आलोच्य युग में २०० वर्षो की लम्बी साहित्यसाधना में पर्याप्त मात्रा में साहित्य सर्जन हुआ है | मुगल साम्राज्य का अंत और अंग्रेज सल्तनत के आरम्भिक दौर में राजाओं के मन को बहलानेवाली कल्पित प्रंशसा सभर विचारधारा उभरने लगी थी | इसी संदर्भ में आचार्य हजारी प्रसाद दिवेदी का यह कथन सार्थक है-

"इसी कारण कवियों की कल्पित प्रंशसावाली काव्य-वृति भी शिथिल हो गई थी | परंतु फिर भी यह सब प्रवृतियां सम्पूर्ण रूप से नि:शेष नहीं हुई |" १

❖ श्रृंगारिकता ;-

शृंगार चित्रण इस युग की कविता का प्रमुख विचार पक्ष है | तत्कालीन समय का वातावरण ही कुछ ऐसा थ कि कवि शृंगार को अपना मूल विषय बनाते रहे | लेकिन इनकी श्रृंगारिकता भौपरक और इन्द्रियजन्य थी | इसलिए इसमें प्रेम की अनन्यता,एकनिष्ठां,त्याग,जैसे उदात पहलुओं की कमी है | इनका शृंगार लौकिक की कोटि तक सिमित रह गया | राजनाथ शर्मा ने लिखा है कि-

"श्रृंगार आध्यात्मिक न रहकर ,शुद्ध रूप से लौकिक रह गया | इन कवियों ने नारी की आँख मुंदिबो खेलने की आयु से लेकर निसंकोच बालम सौं ड्रग जोड़ने तक की स्थितियों का विस्तृत वर्णन किया है |" २

❖ अलंकारिकता ;-

प्रदर्शन,चमत्कार और रसिकता प्रधान इस युग में आलंकारी प्रवृति का होना स्वाभाविक ही था | युक्ति चमत्कार के द्वारा पाठक और श्रोता के मन को जितना इस युग के कवियों का लक्ष्य और उनकी सफलता का मापदंड भी था | एक तो उस समय का विलासी दरबारी वातावरण दूसरा जनमानस की मनोवृति भी ऐसी ही थी

कि कवि को अपनी कविता को अलंकरणों से सजाना पड़ा था | इसलिए प्रत्येक कवि अपनी कविता कामिनी को सजाने के लिए इतने तत्पर हो गये कि कविता मात्र एक शोभा की पुतली बनकर रह गई | कविता का भाव सौन्दर्य दब गया |

❖ लक्षण ग्रन्थों का निर्माण ;-

रीतिकालीन कवियों का प्रमुख प्रयोजन था पांडित्य प्रदर्शन करना या राजाओं की वाह-वाही करना | यह पांडित्य उन कवियों ने काव्यशास्त्रीय ज्ञान के आधार पर कविता में व्यक्त किया | आलोच्य युग के अधिकांश कवियों ने काव्यशास्त्र के ग्रंथो को आधार बनाकर काव्यशास्त्र के विभिन्न अंगो पर लक्षण-लक्षणा ग्रन्थ लिखे है | यथा:

" अत: उनके द्वारा बड़ा भारी कार्य यह हुआ कि रसों (विशेषत: शृंगार रस) और अलंकारों के बहुत ही सरस और हृदयग्राही उदहरण अत्यंत प्रचुर परिणाम में प्रस्तृत हुए |" ३

इन कवियों ने छंद,रस,नायिकाभेद जैसे अंगों पर लक्षण ग्रन्थ लिखे है |

❖ काव्यरूप ;-

रीतिकाल के साहित्य प्रजनन की पृष्ठभूमि थी वैलासिक दरबारी वातावरण | जहाँ क्षणिक चमत्कार से उत्पन्न बादशाही के लिए साहित्य रचा जा रहा हो वहाँ प्रबंध काव्य का क्या स्थान ? दरबारी परिवेश में प्रतिस्पर्धा रखनेवाले कवियों की लेखनी मुक्तक काव्य तक ही सिमित रही है | ईन कवियों ने कवित,सवैया,दोहा जैसे छंदों में मुक्तक रचनाएँ ही लिखी है |

❖ भक्ति और वैराग्य ;-

विलासी दरबारी वातावरण में श्रृंगार का प्राधान्य था | फिर भी इस युग में भक्ति और वैराग्य सम्बन्धी श्रेष्ठ रचनाएँ यत्र-तत्र बिखरी हुई मिलती है | इस काल में भक्तिपरक कविताएँ लिखनेवाले कवि को भक्त कवि नहीं कह सकते ,क्योंकि ऐसी रचनाएँ मात्र विषय परिवर्तन हेतु ही लिखी गई थी | अपने आश्रयदाताओं को प्रसन्न करने के लिए ईन कवियों ने विविध देवी-देवताओं की स्तुति की है |

इस युग में कई कवि ऐसे भी थे जो वैरागी जीवन व्यतीत करते थे | उनकी आत्माओं की वाणी की पुकार ने ही उन कवियों को वैरागी बनाया था | केशवदास,देव,धनानंद जैसे कई कवि इस नश्वर संसार से विरक्त होकर अलौकिक जगत की ओर औमुख हुए थे | यहाँ कवि पद्माकर के वैराग्यमुलक उद्‌गार द्रष्टव्य है-

" आस बस डोलन सु याके बिसवास कहा ,
साँस बस बोलै मल मांस ही को गोला है
कहै पद्माकर,विचार छन भंगुर या ,
पानी को सो फेन फलक फफोला है |" ४

❖ वीररसयुक्त काव्य रचना ;-

रीतिकाल का युग प्राय: शांति और विलासितता का युग था | फिर भी इस युग में वीर रस की रचनाएँ मिलती है | औरंगजेब की कट्टरता के सामने कई वीर योध्धाओं ने अपने प्राणों का बलिदान दिया था | कितने राजा-महाराजा इस काल में विदेशी सता के सामने लड़ते रहे | जिनमें दक्षिण में शिवाजी महाराज,पंजाब में

गोविन्दसिंह,मध्यप्रदेश में नरेश छत्रपाल आदि उल्लेखनीय है | इस काल में भी अपने -अपने आश्रयदाताओं को प्रोत्साहित करने के लिए कवियों ने वीररसयुक्त कविताएँ लिखी है | इनमें प्रमुख है-भूषण,सुदन और पद्माकर |

- ❖ प्रकृति चित्रण ;-

इस युग की कविता में केवल उदीपन रूप में प्रकृति का चित्रण मिलता है | क्योंकि रीतिकालीन कवि राज्याश्रित दरबारी कवि थे | उनके पास प्रकृति के उन्मुक्त प्रांगण में विचरण करने का अवकाश नहीं था | इनके प्रबंधकाव्यों में षडरुतु ,बारहमासा का वर्णन मिलता है | इन कवियों ने नायक-नायिका की मनोदशा के चित्रण में प्रकृति चित्रण का सहारा लिया है | बिहारी जैसे कई कवियों ने नखशिख वर्णन के अंतर्गत प्रकृति का चित्रण किया है | जैसे:

" सांज के सलौने धन अम्बुज सुरंगन सौ,
कैसे कै अनंग अंग अंगनी सताउतो |" ५

- ❖ नारी चित्रण ;-

रीतिकाल में नारी ही पुरुष के आकर्षण का केंद्रबिंदु थी | उस काल में नारी को केवल उपभोग की वस्तु ही समजा जाता था | इसलिए ईन कवियों ने अपनी कविताओं में नारी के विविध रूपों का वर्णन किया है | विलासिततामय वातावरण के कारण रीतिकालीन कवि नारी के सामाजिक महत्व,उसके श्रध्दामय रूप और उसकी शक्ति को न देख सके | वह केवल उसके शारीरिक लावण्य पर ही रिजता रहा और उसी में ही डूबता रहा | देव ने कहा है-

" कौन गनै पुर वन नगर कामिनी एकै रीती,
देखत हरै विवेक को चित हरै करी प्रीति |"

- ❖ ब्रजभाषा की प्रधानता ;-

ब्रजभाषा रीतिकाव्य की प्रमुख साहित्यिक भाषा रही है | अलंकारिकता प्रधान भावों के लिए ब्रजभाषा ही विशेष रूप से उचित थी,क्योंकि इसकी प्रकृति बड़ी ही मधुर थी | इसमें कोमल भावों का सुंदर परिपाक होता है | उक्ति औचित्य,चमत्कार और भावों का मर्मस्पर्शी वर्णन इसमें मिलता है | इसी संदर्भ में राजनाथ शर्मा ने लिखा है कि-

"लाक्षणिक प्रयोगों ,स्वाभाविक अलंकरण,भावपक्ष की कोमलता एवं सरसता से युक्त होकर इस काव्य में ब्रजभाषा अपने सम्पूर्ण वैभव के साथ उदित हुई |" ६

सम्पूर्ण चर्चा का सारसंग्रह यहीं है कि संवत १७०० से १९०० तक का हिन्दी साहित्य का पड़ाव रीतिकाल है | आलोच्य युग की कविता भावानुभूति ,रसात्मकता,कलावैभव,प्रकृति सौन्दर्य ,भाषा जैसे गुणों से परिपूर्ण रही है | नी:संदेह रीतिकालीन काव्यधारा रसग्राही रही है |

- ❖ संदर्भ सूचि ;-

(१) हिन्दी साहित्य उद्भव और विकास -हजारीप्रसाद दिवेदी- पृष्ठ-१५६
(२) साहित्यिक निबंध-राजनाथ शर्मा- पृष्ठ-६१
(३) हिन्दी साहित्य का ईतिहास- रामचन्द्र शुक्ल-पृष्ठ- १६२

(४) साहित्यिक निबंध- गणपतिचन्द्र गुप्त-पृष्ठ- ३२९

(५) साहित्यिक निबंध- गणपतिचन्द्र गुप्त-पृष्ठ- ३३०

(६) साहित्यिक निबंध-राजनाथ शर्मा- पृष्ठ-३३१

સામાજિક સુધારણા આંદોલનમાં હરકોર શેઠાણીનો ફાળો

5

સરોજ પી. પોંકિયા
પીએચ.ડી. સ્ટુડન્ટ્સ (ઈતિહાસ)
ઈતિહાસ અનુસ્નાતક વિભાગ
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી-રાજકોટ

'સ્ત્રી' એ સમાજનું અવિભાજ્ય અંગ છે. એક અંગ ખોડું હોય તો, કુટુંબ સમાજ કે દેશ વિકાસ કરી શક્તો નથી. સ્ત્રી એક ઐતિહાસિક પાત્ર છે. સ્ત્રીને ઇતિહાસના પાનાઓમાં ખોવાયેલો વ્યક્તિ ના રાખી શકાય. સ્ત્રીઓના પોતાના અનુભવો, સ્ત્રી તરીકેના, માતા, ગૃહિણી પત્ની, દીકરી તરીકેના અનુભવો એ ઇતિહાસનું મહત્વનું વિષયવસ્તું બને છે.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક તબક્કાના સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક વિકાસમાં સ્ત્રી એક મહત્વનું ઘટક પૂરવાર થયું છે. આમ, છતા સમાજમાં રહેલા દૂષણો, રિવાજો, અંધશ્રધ્ધાએ સ્ત્રીઓની સમસ્યામાં વધારો કર્યો હતો. સમાજની સામે સ્ત્રીઓની સ્થિતિ બિચારી, બાપડી અને દયનીય ગણાતી. તેમાં વળી સતીપ્રથા, દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ, બાળલગ્ન પ્રથા, વિધવાઓની દારુણ દશા એ સમાજને અંધકારમય બનાવ્યો હતો.

'સ્ત્રી' એ આવા આફત બનેલા સમાજમાંથી વિકાસનો માર્ગ કાઢ્યો અને બધા પ્રકારના કુરિવાજો, સામાજિક દૂષણોને તિલાંજલી આપી વિકાસની દિશામાં હરણફાળ ભરી. એવા એક મહિલા દાનેશ્વરી તેમજ સમાજસુધારક એટલે હરકોર શેઠાણી.

❖ **હરકોર શેઠાણીનું જીવન કવન :**

હરકોર શેઠાણીનો જન્મ ભાવનગરથી ૩૫ કિ.મી. દૂર આવેલા ઘોઘા બંદરમાં ઇ.સ. ૧૮૨૦ માં થયો હતો. તેમનું મૂળ નામ હરકુંવર હતું, પરંતુ ગુજરાતમાં તેઓ હરકોર શેઠાણીના લાડીલા નામથી જાણીતા હતા.[૧]

ઘોઘામાં તે સમયે એક પણ શાળા ન હોવાથી હરકુંવર અભણ રહી ગયા હતા. ઘરમાં શિક્ષણ મેળવ્યું હોય તે શક્ય લાગતું નથી. હરકુંવરના ૧૨ વર્ષની વયે ઇ.સ. ૧૮૩૨ માં અમદાવાદના કરોડપતિ જૈન વેપારી હઠીસિંહ કેસરીસિંહ સાથે થયા. તે સમયે હઠીસિંહની ઉંમર ૩૬ વર્ષની હતી. આ રીતે સંસાર માંડ્યો ત્યાં અચાનક ઇ.સ. ૧૮૪૫ માં હઠીસિંહનું મૃત્યું થયું. હરકુંવર ૨૬ વર્ષની ભરયુવાન વયે વિધવા બન્યા.[૨] તે નિ:સંતાન હતા.

❖ **સમાજ સુધારણાની દિશામાં કાર્ય :**

હરકુંવરે શૈશવકાળમાં ગરીબાઇ જોયેલી તેથી તેમને ગરીબો અને વંચિતો તરફ ભારે અનુકંપા હતી. હઠીસિંહ મબલખ મિલકત સોંપીને ગયા હતા. તેનો ઉપયોગ તેમણે માનવ કલ્યાણાર્થે કર્યો. તેમણે તીર્થધામોના સંઘો કાઢ્યા. તેમજ ફતાશાની પોળમાં હંસનાથજીનું મંદિર રૂ. ૫૦ હજારના ખર્ચે બંધાવ્યું. તેમના દાનનો પાયો ધર્મ અને કોમના કોઇ પણ ભેદભાવ વગર સમાજપયોગી કાર્યો પર રચાયો હતો.

હરકુંવર ફાર્બસસાહેબ, ગોપાળ હરિ દેશમુખ, સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર, દલપતરામ, ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભ જેવા સમાજસુધારકોના સંપર્કોમાં આવ્યા. તેમણે સમાજસુધારાના કામોમાં ભાગ લીધો. હરકુંવરે સાર્વજનિક ઉત્કર્ષના કાર્યો પાછળ તેમણે તન અને મનને પરોવીને વૈધવ્યને કાર્યરત અને આનંદમય બનાવ્યો. જે જમાનામાં

વિધવાને અપશુકનિયાળ ગણીને તરછોડવામાં આવતી તે સમયનો વિચાર કરતા એવું લાગે છે કે હરકોર શેઠાણીમાં પ્રચંડ આત્મવિશ્વાસ હતો.[૩]

❖ **ગુજરાતના પ્રથમ મહિલા કેળવણીકાર** :

હરકુંવર 'ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં શરૂઆતથી જ સંકળાયેલા હતા. ઇ.સ. ૧૮૪૯માં જ્યારે સોસાયટીએ સુપ્રસિધ્ધ શિક્ષક કરુણાશંકરની શાળાનો વહીવટ પોતાને હસ્તક લીધો ત્યારે નાણાની તંગી ઊભી થઈ ત્યારે ઇ.સ. ૧૮૫૦ માં હરકોર શેઠાણીએ રૂ. બાર હજારનું દાન કર્યું. ત્યારથી એ શાળા તેમને નામે જ 'હરકોર શેઠાણીની શાળા' લોકજીભે ચઢી ગયું.[૪] તે જ વર્ષે મગનભાઈ કરમચંદે સ્થાપેલી કન્યાશાળામાં હરકુંવર અવારનવાર જતા અને સાથે મહીપતરામના પત્ની પાર્વતીકુંવર, મગનભાઈ કરમચંદની પુત્રી સમરથ, સત્યેન્દ્રનાથના પત્ની, ગોપાળહરિ દેશમુખના પત્ની, અમદાવાદના કલેક્ટર ઓલિફન્ટના પત્ની મિસિસ ચેમ્બરલેન, મિસિસ કોલેટ વગેરે જતા હતા.

તે સમયે કન્યાશાળામાં કન્યાઓને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગુજરાતી ભાષા, ગણિત તેમજ સિવણ અને ગરબાઓની તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. હરકુંવર અન્ય મહિલાઓ સાથે કન્યાશાળાની તપાસ માટે જતા છોકરીઓની પરીક્ષા લેતા અને ઇનામો તથા ગોળ પતાસાની લહાણી કરતા તેમજ શિષ્યવૃત્તિ પણ આપવામાં આવતી.[૫]

❖ **સ્ત્રી-અધ્યાપન શાળાની શરૂઆત** :

હરકોર શેઠાણીની કન્યાશાળામાં વિધવાઓને માનભર્યું સ્થાન હતું. તે સંવેદનશીલ વિધવા હતા. ૩ ઓક્ટોબર, ૧૮૬૬ના રોજ કુ.મેરી કાર્પેન્ટરને સંસ્થા જોવા લઈ ગયા ત્યારે મેરી ત્યાં ૬ થી ૧૧ વર્ષની ૮૦ કન્યાઓને અભ્યાસ કરતી જોઈ. મેરીએ સુપ્રસિધ્ધ કેળવણીકાર, અને નારીવાદી અંગ્રેજ નેતા હતા. તે તો આ દ્રશ્ય જોઈને ખુશખુશ થઈ ગયા.

આમ, છતા એક વાત નોંધનીય હતી કે જો કન્યાકેળવણીનો વ્યાપ વધારવો હોય તો સ્ત્રીશિક્ષકો તૈયાર કર્યા વગર છૂટકો નથી. એ બાબતે હરકુંવરે સમાજસુધારકો અને શેઠિયાઓ સાથે ચર્ચા કરીને ઇ.સ. ૧૮૭૦ માં 'ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ' ની સ્થાપના થઈ.[૬]

ઈ.સ. ૧૮૭૪માં જાણીતા મિલમાલિક અને સમાજ સુધારક બેચરદાસ લશ્કરીએ દાન કરવાથી આ સંસ્થાની આગળ 'મહાલક્ષ્મી' નું નામ ઉમેરાયું. મહાલક્ષ્મી બેચરદાસની પુત્રી હતી. તેમની ઈચ્છા હોવા છતા સ્ત્રી શિક્ષકો ન મળતા. તે દરમિયાન તેનું બાળપણમાં અવસાન થવાથી બેચરદાસે પુત્રીની સ્મૃતિમાં દાન આપ્યું.

❖ **અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં દાન** :

હરકુંવરે ઇ.સ. ૧૮૫૭-૫૮ માં ગુજરાત પ્રાંતની કોલેજ (આજની ગુજરાત કોલેજ નહી) શરૂ કરવા રૂ. ૫ હજાર નું દાન કર્યું હતું. ઈ.સ.૧૮૬૧ માં નાનાભાઈ હરિદાસની કાયદાના પ્રોફેસરની નિમણૂંક થઈ. તે જ વર્ષના અંતમાં એન્જિનિયરિંગનો અભ્યાસક્રમ ઘડાતા કાવસજી મંચેરજી નામના મુંબઈના યંત્રવિદની નિમણૂંક કરવામાં આવી. કોલેજ શરૂ થતા પહેલા કવિ દલપતરામ ગુજરતમાં ઠેરઠેર ફરતા અને સુધારાના કામમાં મદદ મેળવવા ફંડફાળો ઉઘરાવતા હતા. તેઓ લોકોને જણાવતા કે "જે દાન આપતા રાજા મહારાજાઓ પણ અચકાય છે તેવા દાન હરકોરબાઇ આપે છે. તે કારણોસર અને સમાજ સુધારણાના કામો કરતા હોવાથી તેમની કીર્તિ ઠેઠ ઇંગ્લેન્ડ સુધી પહોંચી છે."[૭]

❖ **માનવકલ્યાણના કાર્યો :**

ઇ.સ. ૧૮૫૫ માં હરકુંવરે રૂ.૫૨ હજાર અને નગરશેઠ પ્રેમાભાઇ હિમાભાઇએ રૂ.૨૨,૧૫૦ નું દાન કર્યું. જે "હઠિસિંહ-પ્રેમાભાઇ હોસ્પિટલ" તરીકે રિલિફ રોડ પર શરૂ થઈ. જે સંસ્થા આજે તો 'સિવિલ હોસ્પિટલ' તરીકે દેશભરમાં ખ્યાતનામ છે. પણ તેનો પાયો નાંખનાર એક મહિલા દાનેશ્વરી હતા તે યાદ રાખવા જેવું છે.

હોસ્પિટલમાં આંખોના ઔષધ અને વાઢકાપ ઉપરાંત અન્ય રોગોના નિદાન અને સારવારની મફત વ્યવસ્થા હોવાથી ખૂબજ પ્રમાણમાં લોકો તેના લાભ લેતા. હોસ્પિટલમાં ડૉ. કોલિયર જેવા ઘણાખરા તબીબો અંગ્રેજ હતા. મુંબઈનું ઉદ્ઘાટન કરવા મુંબઈના ગવર્નર લૉર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન તેમની 'લેડી' સાથે પધાર્યા હતા. તે પ્રસંગે હરકોર સેઠાણીની જાહેર સખાવતોની મુક્ત કંઠે પ્રશંશા કરી હતી. એટલું જ નહિ સેવાઓની કદર રૂપે મુંબઈ સરકારે તેમને ૧૨ જૂન ૧૮૫૬ ના રોજ 'સોનાના ચાંદ' સહિત 'નેક નામદાર સખાવતે બહાદુર' નો ઈલકાબ આપ્યો હતો.

સરકારી ગેજેટમાં તેની જાહેરાત આ પ્રમાણે થઈ હતી.

"આ દેશમાં કોઈ રાજાની રાણીએ પણ હરકુંવરબાઈ જેવા ઉદાર કામો કર્યા નથી તેથી આ ખિતાબ તેમને યોગ્ય છે." ગાયકવાડ સરકારે પણ તેમને છત્ર, શાલ, મશાલ અને પાલખી સહિતે 'ચોબદાર' નો ઈલકાબ આપ્યો હતો.[૮]

❖ **હરકુંવરબાઈ દાનવીર તરીકે :**

ગુજરાતમાં ઇ.સ. ૧૮૬૫ માં દુષ્કાળ પડ્યા તે વખતે બજારોમાંથી અનાજ ખરીદીને ગરીબો માટે સસ્તા અનાજની દુકાનો શરૂ કરાવી હતી. તેમજ ઈ.સ. ૧૮૬૮ અને ઈ.સ. ૧૮૭૫ માં રેલ વખતે જ્યારે અમદાવાદ તારાજ થયું ત્યારે તેમણે રૂ.૭૦ હજાર રાહતકાર્યો પાછળ ખર્ચ કર્યો હતો.[૯]

❖ **હરકુંવર શેઠાણી સમાજ સુધારક તરીકે :**

રતનજી વાચ્છા નામના મુંબઈના સમકાલીન લેખકે નોંધ્યુ છે કે "હરકુંવર શેઠાણીએ લગ્ન અને મૃત્યુ પાછળના જમણવારો નો વિરોધ કર્યો" સાથે-સાથે મૃત્યુ પાછળ રોવા કૂટવાના રિવાજ સામે પણ પોતનો આક્રોશ વ્યક્ત કર્યો છે.[૧૦]

હરકુંવર આધુનિક ગુજરાતના સૌપ્રથમ મહિલા કેળવણીકાર અને સમાજ-સુધારક હતાં. કવિ નર્મદની જેમ તેમને પણ 'અર્વાચીનોમાં આદ્ય' ગણી શકાય, તેમનું ૫ ઓક્ટોબર, ૧૮૭૬ના રોજ ૫૬માં વર્ષે અવશાન થયું. ત્યારે દુઃખની વાત તો એ છે કે બુધ્ધિપ્રકાશ સિવાય તેમની કોઈએ પણ નોંધ સરખી લીધી નહિ. ત્યાર પછી ગોપાળહરિ દેશમુખ જેવા મહારાષ્ટ્રી સુધારક આ દ્રષ્ટિએ વધારે ઉદાર હતા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૭ના રોજ ન્યાયાધીશ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોરના પ્રમુખપદ નીચે તેમનો વિદાય સમારંભ યોજાયો. તે પ્રસંગે ખાસ યાદ કરીને દેશમુખે હરકોર શેઠાણી વિશે ઉદ્ગાર કાઢ્યા હતા કે.....

"જાહેર સખાવતો અને કેળવણીની બાબતમાં નેક નામદાર સખાવતે બહાદુર હરકોરબાઈની હરિફાઈ કરી શકે તેવું ગુજરાતમાં હાલ બીજું કોઈ દેખાતું નથી. તેઓ માત્ર દાનો આપીને બેસી રહ્યા નથી. સ્ત્રી ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિઓમાં તેમણે ઉંડો રસ લીધો હતો."[૧૧]

આમ, હરકોર શેઠાણીએ આજની નારી ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિઓના મૂળમાં છે. સમગ્ર ગુજરાતમાં છોકરીઓની સૌપ્રથમ શાળા તેમણે શરૂ કરી હતી. ભલે ને ભણ્યા ન હતા. આ એમનું ઉમદા કાર્ય હતું. તેમજ તેઓ અમદાવાદની સુપ્રસિધ્ધ સિવિલ હોસ્પિટલનાં અને હઠિસિંહના મંદિરના સ્થાપક હતાં. આ રીતે તે સામાજિક મૂલ્યોમાં પરિવર્તન

લાવનાર, વ્યકિત સ્વાતંત્ર્ય, ઉદાર મતવાળા મૂલ્યો દાખલ કરનાર, ગુજરાતની સંસ્કૃતિના ઘડતર અને ચણતરમાં તેમની ભૂમિકા સવિશેષ રહી છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧.મહેતા શિરીન, 'ગુજરાતમાં નારીચેતના', અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૯, પૃ-૩૫૧

૨.એજન, પૃ-૩૫૨

૩.મહેતા (ડૉ.) મકરંદ, 'ગુજરાતના ઘડવૈયા', અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૭, પૃ-૯૦

૪.મહેતા શિરીન, ઉપર્યુક્ત, પૃ-૩૫૪

૫.વલ્લભજી સુંદરજી પૂજાભાઈ, ' રાજનગરના રત્નો', અમદાવાદ, ૧૯૧૮, પૃ-૨૪૬

૬.મગનલાલ વખતચંદ, ' અમદાવાદનો ઈતિહાસ' , અમદાવાદ, ૧૮૫૧, પૃ-૧૫૦

૭.મહેતા (ડૉ.) મકરંદ, 'ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ, પૃ-૯૧

૮.બુદ્ધિસાગરજી, "જૈન ઐતિહાસિક રાસમાળા, રાજકોટ, ૧૯૧૩, પૃ-૨૬૩

૯.મગનલાલ વખતચંદ, 'ગુજરાત દેશનો ઈતિહાસ', મુંબઈ, ૧૮૭૦, પૃ-૧૨૩

૧૦.વ્યાસ રજની, ' ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ', અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૧૩, પૃ-૪૪૬

૧૧.મહેતા શિરીન, ઉપર્યુક્ત પુસ્તક, પૃ-૩૫૭

ગાંધીયુગના આંદોલનમાં ગુજરાતની મહિલાઓની ભૂમિકા

6

રાજેશ એન. ડાભી
અધ્યાપક સહાયક (ઈતિહાસ)
શ્રી કિશનદાશ કિકાણી આર્ટસ
એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ધંધુકા

.

મહિલા શક્તિના ઈતિહાસમાં ગાંધીયુગ એ નવાયુગનું નિર્માણ ગણી શકાય. કારણ કે સ્ત્રીઓની સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં સક્રિય ભાગીદારીએ યુગ પલટ્યો હતો. જેમાં શહેરી, ગ્રામીણ, ભણેલી, અભણ, બાહોશ હોંશિયાર સ્ત્રીઓ તેમજ અગણિત અજ્ઞાત નાની-મોટી સ્ત્રીઓએ ગાંધીજી અને તેમના વિચારોથી, કાર્યોથી પ્રેરાઈ સ્વતંત્રતાના આંદોલનમાં ઝંપલાવ્યું.

ગુજરાતમાં કસ્તુરબા, વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, શારદાબેન મહેતા, અનસૂયાબહેન સારાભાઇ, મૃદુલાબહેન સારાભાઇ, મીઠીબહેન પીટીટ, પુષ્પાબહેન મહેતા વગેરેએ પોતાની સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનની પ્રવૃત્તિથી નામ કાઢયું હતુ અને ગ્રામીણ સ્ત્રીઓનો પણ તોટો ન હતો. સ્ત્રીઓના હિસ્સાએ રાષ્ટ્રીય આંદોલનને સ્ત્રીઓની સક્રિય ભાગીદારીવાળું આંદોલન બનાવ્યું હતું.

❖ **સ્વતંત્રતાના આંદોલનમાં જોડાવાની પ્રેરણા :**

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકા બેરિસ્ટર તરીકે ગયા હતા. ત્યારે વંશીય ભેદભાવવાળી બ્રિટીશ સરકારે દક્ષિણ આફ્રિકા ગયેલી હિંદ પ્રજા ઉપર અન્યાયી જુલમી કાયદાઓ નાંખ્યા હતા. તે પ્રમાણે જે લગ્ન ખ્રિસ્તી દેવળમાં થયું હોય તે જ લગ્ન કાયદેસરનું ગણાય. આમ હિદમાંથી ગયેલી સ્ત્રીઓના લગ્ન ગેરકાયદેસર જાહેર થયા.[૧]

આવા કાયદાઓથી ભારતીય પ્રજાનું નેતૃત્વ ગાંધીજીએ લીધું. ત્યારે સૌપ્રથમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગયેલી તમિલ અને ગુજરાતી બહેનોએ આ આંદોલનમાં જોડાવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. ગાંધીજીએ શરૂઆતમાં વિરોધ કર્યો કારણ કે તેમને ભય હતો કે જેલ, લાઠીચાર્જ, ધરપકડો, અંગ્રેજ સૈનિકોનું જંગલિયાતપણું બહેનો સહન નહી કરી શકે, પરંતુ કસ્તૂરબાના નેતૃત્વ હેઠળ બહેનો જોડાઈ ત્યારે આંદોલનમાં અનેરો ઉત્સાહ આવ્યો.[૨]

❖ **સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં સ્ત્રીઓની ભૂમિકા :**

ગાંધીજીની ઈચ્છા શહેરી બહેનો અને ગામડાની બહેનો વચ્ચે સેતું સંધાય તે હતો. સૌપ્રથમ આ બે જૂથોની બહેનો વચ્ચે આદાનપ્રદાન ખૂબ જરૂરી લાગ્યું. દરેક સત્યાગ્રહ વખતે કસ્તૂરબા, મણિબહેન પીટીટ, અનસૂયાબહેન, સારદાબહેન મહેતા, મીઠીબહેન, ભક્તિબા, જ્યોત્સનાબહેન શુકલ, વગેરે બહેનોએ સત્યાગ્રહ આંદોલનમાં ગામડે-ગામડે ધૂણી ધખાવી હતી.

ખેડા સત્યાગ્રહ ૨૦ નવેમ્બર ૧૯૧૭ના રોજ શરૂ થયો તે સમયે ગાંધીજી અને વલ્લભભાઈએ ગુજરાતી નેતાઓને કાગળો લખ્યા કે તેઓએ તેમની પત્ની, બહેન કે દીકરીને લઈને ખેડા આવવું. ગાંધીજી સાથે કસ્તૂરબા, અનસૂયા બહેન સરાભાઈ, મીરાબહેન જોડાયાં. વલ્લભભાઈના દીકરી મણિબહેન પટેલ, દરબાર ગોપાળદાસના પત્ની ભક્તિબા વગેરે આવી પહોંચ્યા. આ બહેનોએ ખેડાના ગામડાઓ ખૂંદયા. પ્રચારકાર્યોમાં ગૂંથાઈ ગ્રામીણ બહેનોને

પ્રોત્સાહિત કરી. આ બહેનો સાદી ભાષા બોલતી. સમજાય તેવી ભાષા બોલતી. ધાર્મિક પુસ્તકો અને પ્રચલિત કથાઓના પાત્રોના દાખલાઓ આપતી.[૩]

કસ્તૂરબા ગાંધીજીએ તા. ૬ એપ્રિલ, ૧૯૧૮ના રોજ વડતાલના ગામડામાં સભામાં કહ્યું કે..... " સ્ત્રી માટે સાચો ધર્મ પતિને પગલે ચાલવું, તેને અનુસરવું. સતી સીતાએ વનવાસ વેઠવાનું રામને બળ આપ્યું હતું. અને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાની હિંમત આપી હતી તેમ તમારે તમારા પતિને સરકારની જપ્તી આવે, ઢોરો લઈ જાય, તો પણ તમારૂં પોતાનું રાજ પામવા માટે જુલમી સરકારને મહેસૂલ આપી એને બળવાન ન બનાવાય. આવી લડાયક સ્ત્રીઓ જ બહાદુર બાળકોને જન્મ આપી શક્શે તો જ સ્વરાજ પ્રાપ્ત થઈ શક્શે."[૪]

❖ **અસહકારનું આંદોલન** :

ગાંધીજીએ પ્રજા સમક્ષ ચાર મુદ્દાનો કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો. જો આ ચાર મુદ્દાનું પાલન થાય તો "એક વર્ષમાં સ્વરાજ શક્ય બને." આ વાતની મોટી અસર થઈ. લોકો આંદોલનમાં સક્રિય રીતે જોડાવા લાગ્યા.

(૧) શાળા, કોલેજોનો બહિષ્કાર કરો.

(૨) સરકારી ખિતાબોનો બહિષ્કાર.

(૩) અદાલતો અને નોકરીઓનો બહિષ્કાર.

(૪) બ્રિટીશ માલનો બહિષ્કાર, જમીન મહેસૂલ, કરવેરા ના ભરશો.

આની સાથે ગાંધીજીએ ૧૧ મુદ્દાનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ રજૂ કર્યો.

જેમાં બહેનોની ભૂમિકા મુખ્ય રહેવાની હતી. ખાદીનો પ્રચાર, કાંતણને ઉત્તેજન, દારૂબંધી, ગ્રામોધ્ધાર, ગ્રામીણ ઉદ્યોગ , હસ્તકલા, હેન્ડલૂમ ઉદ્યોગોને બહાલી આપવી, સ્ત્રી ઉધ્ધાર, હિંદુ-મુસ્લિમ એક્તા અને અસ્પૃશ્યતા નિવારણ વગેરે.

સુરતમાં જ્યોત્સનાબહેન શુકલ અને મીઠીબહેન પિટીટના નેતૃત્વ હેઠળ સ્ત્રી સંઘની સ્થાપના સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૪માં કરી અને પાયાના સ્ત્રી-કાર્યકરોની હરોળ તૈયાર કરી હતી.

❖ **બારડોલી સત્યાગ્રહ** :

૧૨, ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ ના બારડોલી તાલુકાના ખેડૂતોએ સત્યાગ્રહનું હથિયાર ઉગામ્યું. સરદાર પટેલ આ આંદોલનનું નેતૃત્વ સ્વીકારવા તૈયાર થયા. જ્યારે ખેડૂતોએ ૫૦ ટકા બહેનોની હાજરી તેમજ તેમની સક્રિય ભાગીદારીની ખાતરી આપી હતી ત્યારે, આમ સ્ત્રીની પાત્રતા અને ભાગીદારીનું મહત્વ ગાંધીજીના આંદોલનમાં અકલપ્ય અને અકથ્ય હતું. બારડોલી લડતની શરૂઆતમાં સ્ત્રીઓએ પૂજા કરી, આદિવાસી સ્ત્રીઓએ ભક્તિગીતો ગાયાં અને નેતાઓને તિલક કર્યાં.

બારડોલી સત્યાગ્રહમાં વલ્લભભાઈના પુત્રી મણિબહેન, દરબાર ગોપાળદાસના પત્ની ભક્તિબા, ચંપકલાલ ધીયાના પત્ની ગુણવંતીબહેન, સુમંત મહેતાના પત્ની શારદાબહેન મહેતા, ગંગાબહેન, ચંચળબહેન, મીઠુબહેન પિટીટ વગેરે આવ્યા હતા. મુંબઈના સ્ટુડન્ટ્સ બ્રધરહૂડ તરફથી ત્રણ પારસી બહેનો ફેની, શિરીન અને જરબહેન આવ્યા હતા. આ બહેનો વિભાગીય વડા સાથે પણ કામ કરતી અને સ્થાનિક બહેનો સાથે અગત્યની સેતુંરૂપ કામ કરતી હતી. બારડોલી સત્યાગ્રહનું શ્રેય વલ્લભભાઈએ બહેનોને આપ્યું.[૫]

❖ **સવિનય કાનૂન ભંગમાં સ્ત્રીઓની ભૂમિકા** :

ગાંધીજીએ બ્રિટીશ સલ્તનત સામે સવિનય કાનૂન ભંગની લડત- દાંડીકૂચ અથવા મીઠાનો સત્યાગ્રહ ઉપાડ્યો. અમદાવાદના સાબરમતી આશ્રમથી નવસારીની દાંડી સુધીની યાત્રા હતી. જેમાં ગામડે-ગામડે સભા થતી, રાતવાસો થતા, ભજનો થતા, ગાંધીજીએ ૮૧ માણસોને જ દાંડીકૂચમાં આવવા માટે પસંદ કર્યા હતા. દાંડી આગળ મીઠું પકવવાનું હતું. અને મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવાનો હતો. ગાંધીજીને ખબર હતી કે ધરપકડ થશે. એટલે બહેનો રચનાત્મક કાર્યક્રમોમાં જોડાતી રહે અને ચુનંદા તેમના સાથીઓ ચપટી મીઠું પકડી જેલવાસ ના કરે તેવી ઈચ્છા હતી. એટલે ગાંધીજી બહેનો દાંડીયાત્રામાં જોડાય તેવું ઈચ્છતા ન હતા.

ઈ.સ. ૧૯૩૦ માં બહેનોએ ગાંધીજીથી જુદું મંતવ્ય રજૂ કર્યું અને દાંડીકૂચમાં ભાગ લેવા આગ્રહ સેવ્યો. જેમાં સરોજિની નાયડુ, અરૂણા અસફઅલીએ ગાંધીજીના નિર્ણયનો વિરોધ કર્યો. ગુજરાતી બહેનો આખા ગુજરાતમાંથી આવી. સૌરાષ્ટ્રથી દેવીબહેન પટણી, ઢસાથી ભક્તિબા, સુરતથી જ્યોત્સનાબહેન તેમની સ્વયંસેવક સંઘની બહેનો સાથે દાંડી આવ્યા. ‘ચેતન’ અને ‘પ્રતાપ’ દૈનિક છાપાઓમાં જ્યોત્સનાબહેને દાંડી ઉપર કાવ્યો રચ્યા. અમદાવાદથી ગંગાબહેન ઝવેરી, ગુણવંતીબહેન ધીયા વગેરે આવ્યા. તેમજ દાદાભાઈ નવરોજીના દોહિત્રી ખુરશીદબહેન નવરોજીનું ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં રહ્યા જેથી સાબરમતી આશ્રમમાંથી નીકળવાની દાંડીકૂચમાં ભાગ લઈ શકાય.[૬] દાંડી આખા હિંદનું લડતનું કેન્દ્ર બન્યું.

ગંગાબહેન ઝવેરી જેઓ સાબરમતી આશ્રમનાં અંતેવાસી હતા. તેઓ સમગ્ર કુટુંબ સાથે આવ્યા. તેમની સાથે બીજા ૩૦ કાર્યકરો હતા. તેઓ કસ્તૂરબા સાથે દાંડીની બાજુમાં આવેલા ઓલપાડ ગામના કેમ્પમાં જોડાયા. વડોદરાથી બદરૂદ્દીન તૈયબજીના કુટુંબની બહેનો દાંડીમાં આવી. બદરૂદ્દીન તૈયબજીના પત્ની અમીનાબહેન, દોહિત્રી શરીફા, હમીદ અલી, શુક્ફી ખદિજા, શ્રીમતી ફૈઝ તૈયબજી વગેરે લડતમાં ભાગ લેવા આવ્યા. તેઓએ ધરપકડ પણ વહોરી તેમજ જેલમાં પણ ગઈ. જેથી જેલનો ભય બહેનોમાંથી જતો રહ્યો.[૭]

❖ **હિંદ છોડો આંદોલનમાં સ્ત્રીઓ સહભાગી** :

ઈ.સ. ૧૯૪૨-માં હિંદ છોડો આંદોલનનું આયોજન સુવ્યવસ્થિત થતું હતું. “કરેંગે યા મરેંગે” ના નારા હેઠળ આંદોલન તીવ્ર ગતિએ શરૂ થયું. ગુજરાતમાં શાળા-કોલેજો બંધ થઈ. પોસ્ટ-ઓફિસ, સ્ટેશનો, રેલ્વે ઑફિસ પર હુમલા થયા. રેલ્વે કર્મચારી હડતાળ પર ગયા. સ્ત્રી-પુરુષો વિદ્યાર્થીઓ બધાં જ સક્રિય બન્યાં.

પ્રોફેસર ઉષા મહેતા જેવા સમાજવાદી સ્ત્રી કાર્યકરો ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિ ચલાવતા અને ખાનગીમાં રેડિયોના ટ્રાન્સમિટરથી દેશવાસીઓને સંદેશો પહોંચાડતા હતા. તેઓને સખત કેદની સજા પણ થઈ હતી. પરંતુ તેઓ બહાદુર સ્વતંત્રતા સેનાની હતા.

મૃદુલાબહેન સારાભાઈ પણ આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાતા તેમને જેલ થઈ હતી. જેલમાંથી તેઓ સતત બહેનોને સંદેશો મોકલતા અને બહેનોમાં હિંમત રાખીને લડતમાં જોડાવાનો સંદેશો પાઠવતા.

❖ **સ્ત્રી-સંસ્થાઓનો ફાળો** :

ઈ.સ. ૧૯૩૪ માં ‘જ્યોતિસંઘ’ સંસ્થા મૃદુલાબહેને સ્થાપી હતી. તેમજ ઈ.સ. ૧૯૩૭ માં ‘વિકાસગૃહ’ મૃદુલાબહેન અને પુષ્પાબહેને સ્થાપી હતી. આ સંસ્થાની બહેનોએ સ્વતંત્રતાની લડતમાં ઝંપલાવ્યું હતું.

આ ઉપરાંત, ‘હિંદ સ્ત્રી મંડળ’ , ‘અખિલ હિંદ મહિલા પરિષદ’ , ‘ઓલ ઈન્ડિયા વિમેન્સ એસોસિએશન’ જેવી સંસ્થાઓ પણ ૧૯૪૨ના હિંદ છોડો આંદોલનમાં એકરસ થઈ હતી. તે સમયે પુરુષોની ધરપકડ, લાઠીચાર્જ,

ટીયરગેસથી ઘવાયેલાઓની સારવાર કરવી વગેરે અનેક કામો આ બહેનોની હરોળે ઉપાડેલા હતા. આમ, આ રીતે આઝાદીની લડતોમાં બહેનોનો ફાળો નાનોસૂનો ન હતો.[૯]

આમ, અત્યાર સુધી સ્ત્રી 'સહાનુભૂતિ' દાખવવા લાયક ગણાતી. ગાંધીજીએ તેને કાર્ય કરનારી, પરિણામ લાવનારી, ઉત્પાદક ઘટક બનાવી. તેની મુખ્ય ચર્ચામાં 'સ્ત્રી' મુખ્ય પાત્ર બની છે. ગાંધીજીએ ગામડાની સ્ત્રીઓને એકત્રિત કરીને કામની સોંપણી કરી. ત્યારે તે બહેનોએ કહ્યું......

"ગાંધીબાપુ, અમે તો અભણ-અબૂધ છીએ. અમે તમને શું કામ આવીશું ? ત્યારે ગાંધીજીએ કહ્યું, " મારે કેળવણીની જરૂર નથી. તમારામાં અખૂટ શક્તિ, શ્રધ્ધા, ખંત છે તેની મારે જરૂર છે."

આ રીતે ગાંધીજીએ 'સ્ત્રીશક્તિ' નો ખ્યાલ દેશને અને જગતને આપી નારીઓની અમાપ સુષુપ્ત શક્તિઓનો ખ્યાલ કરાવ્યો. સ્ત્રીઓને પોતાના વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કરીને સમાજની દિશાસૂચક બની છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧.મહેતા શિરીન, 'ગુજરાતમાં નારી ચેતના, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃતિ, ૨૦૦૯, પૃ-૪૦૧

૨.ભટ્ટ દોલત, 'મુક્તિ સંગ્રામને મોરચે મહિલાઓ' , (માહિતી ખાતું), અમદાવાદ, ડિસેમ્બર ૧૯૯૭, પૃ-૯

૩.વ્યાશ રજની, 'ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ' , અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃતિ, ૨૦૧૩, પૃ-૧૬૮

૪.મહેતા શિરીન, ઉપર્યુક્ત પુસ્તક પૃ-૪૧૦

૫.'ગુજરાત' , ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, (પ્રકાશક), અમદાવાદ, ચોથી આવૃતિ, ૨૦૧૩, પૃ-૫૩

૬.દવે રાજેન્દ્ર, 'વિશ્વ પ્રસિધ્ધ મહિલાઓ' , રાજકોટ, પ્રથમ આવૃતિ, ૧૯૯૯, પૃ-૩૮

૭.પારેખ હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ, 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન' , અમદાવાદ, ૧૯૩૫, પૃ-૧૫૩

૮.જોશી સતીશચંદ્ર, 'તપોભૂમિ ભક્તિબાનો સેવાયજ્ઞ, અમદાવાદ, ૧૯૮૨, પૃ-૧૬૭

૯.શાહ.આર.સી. 'અર્વાચીન ભારતનો ઈતિહાસ' , રાજપીપળા, પ્રથમ આવૃતિ, ૨૦૦૪, પૃ-૧૪૭

કચ્છ જીલ્લાની બદલાતી પાકની તરાહ : એક વિશ્લેષણત્મક અભ્યાસ

7

સંશોધનકર્તા

ફાલ્ગુની અનિલભાઈ કતીરા

મુલાકાતી અધ્યાપક અર્થશાસ્ત્ર, રામજી રવજી લાલન કોલેજ ભૂજ.

• **સારાંશ:**

કચ્છ જીલ્લાની બદલાતી પાકની તરાહ: એક વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ એ કચ્છની પાકની તરાહની સમજુતી આપે છે. સમય સમયે કચ્છની પાકની તરાહમાં કેવા પરિવર્તનો આવ્યા છે તેનો અભ્યાસ આ સંસોધનમાં કરવામાં આવેલ છે. આ સંસોધનમાં વર્ષ ૨૦૦૮-૦૯ અને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ ના સમયગાળાને ધ્યાનમાં રાખીને પાક હેઠળનો વાવેતર વિસ્તાર, કુલ ઉત્પાદન અને કુલ ઉત્પાદકતાની આંકડાકીય માહિતીનો અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

સંશોધકે અહીં એ જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે કચ્છ જીલ્લામાં વધારે પડતા કયા પાકોનું વાવેતર કરવામાં આવે છે તથા તેની ઉત્પાદકતાનું પ્રમાણ કેટલું છે. આ સંસોધન દ્વારા જાણવા મળ્યું છે કે કચ્છમાં પાકની તરાહમાં એરંડા, જીરૂ, ઘઉં, મગફળી, કપાસ, રાયડો, બાજરી, ઘાસચારાનું વાવેતર વધુ જોવા મળે છે.

•**પ્રસ્તાવના :-**

પાકની તરાહ એટલે કોઈ એક દેશમાં વિસ્તારમાં કે ગામમાં ચોક્કસ સમયગાળા દરમ્યાન જે તે પાક નીચે જમીન અને તેમાં થયેલો ફેરફાર. એટલે કે જે તે સમયગાળાના સંદર્ભે અન્ય સમયગાળામાં વિવિધ પાક નીચેની જમીનમાં આવેલા પરિવર્તનો. આ રીતે પાકની તરાહ કોઈ ચોક્કસ સમયના ગાળામાં વિવિધ પાકો નીચેનું વાવેતર વિસ્તાર દર્શાવે છે.

•**પાકની તરાહને અસર કરતા પરિબળો :-**

પાકની તરાહને નીચે મુજબના પરિબળો અસર કરે છે.

- ભૌગોલિક પરિબળો
- ઐતિહાસિક પરિબળો
- આર્થિક પરિબળો
- સરકારની નીતિ
- સામાજિક પરિબળો
- ટેકનીકલ પરિબળો

•**સંશોધન સમસ્યા:-**

કચ્છ જીલ્લાની બદલાતી પાકના તરાહનો અભ્યાસ એટલા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો છે કારણકે કચ્છએ એક સુકો પ્રદેશ ધરાવતો વિસ્તાર છે. જ્યાં સામાન્ય રીતે ખુબજ ઓછો વરસાદ પડે છે. અને ખાસ કરીને કૃષિક્ષેત્રે અમુક જ પાકોનું વાવેતર કરવામાં આવે છે. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં કચ્છ જીલ્લામાં કૃષિક્ષેત્રે અનેક પરિવર્તનો જોવા મળ્યા છે. જેમાં ખાસ કરીને સંશોધકને એવું લાગ્યું છે કે પાકની તરાહમાં પણ પરિવર્તનો આવ્યા હશે.

•**સંશોધનના હેતુઓ:-**

- કચ્છ જીલ્લામાં પાકની તરાહનો અભ્યાસ કરવો.
- કચ્છ જીલ્લામાં સમય સમયે બદલાતી પાકની તરાહનો અભ્યાસ કરવો.
- કચ્છ જીલ્લામાં બદલાતી પાકની તરાહને કારણે કૃષિ ક્ષેત્રમાં આવેલા પરિવર્તનોનો અભ્યાસ કરવો.

•**અભ્યાસનો સમયગાળો:-**

આ સંશોધન પત્ર બે મહિનાના ટૂંકા સમયમાં પૂરું કરવામાં આવેલ છે.

•**માહિતીનું પ્રાપ્તિ સ્થાન:-**

આ સંશોધન પત્ર માટે ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. જે કચ્છની જીલ્લા પંચાયત દ્વારા વખતો વખત બહાર પાડવામાં આવે છે.

•**અભ્યાસનું મહત્વ:-**

આ સંશોધન દ્વારા કચ્છ જીલ્લાની કૃષિક્ષેત્રની માહિતી મેળવવી સરળ થશે. કચ્છની ધરતી અને આબોહવા ગુજરાતના અન્ય પ્રદેશો કરતા અલગ હોવાને કારણે ખેતીક્ષેત્રે મુખ્યત્વે કયા પાકો લેવામાં આવે છે. તેની જાણકારી મેળવી શકાશે. તથા ખેડૂતોની આર્થિક પરિસ્થિતિમાં વખતો વખત કેવા ફેરફારો થયા છે. તેની સમજુતી મેળવી શકાશે.

•**અભ્યાસની મર્યાદા :-**

આ સંશોધનમાં ગૌણ માહિતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે. તથા સંશોધનનો સમયગાળો ખુબ જ ઓછો હોવાને કારણે સંશોધનમાં ત્રુટીઓ હોવાની શક્યતા છે.

•**માહિતીનું વિશ્લેષણ:-**

આ સંશોધન પત્રમાં માહિતીનું વિશ્લેષણ કોષ્ટક દ્વારા કરવામાં આવેલું છે.

•**ક્ષેત્ર પરિચય :-**

કચ્છ પ્રાચીન ભૂમિ છે. જેનો મહત્વનો પ્રાચીન ઈતિહાસ યુગ છે. ભૌગોલિક લાક્ષણિકતાઓ અને કાચબાને મળતા ભુપુષ્ઠ લક્ષણોને કારણે તેનું નામ કચ્છ પડ્યું. પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેના નામનો ઉલ્લેખ છે. મલ્લીનાથીએ અમરકોષ પરના તેના ભાષ્યમાં સંજીવનીમાં તેની નીચાણમાં આવેલા ભેજ વાળા પ્રદેશ કે પડતર જમીન તરીકે વ્યાખ્યા કરી છે. કચ્છ જીલ્લો ૨૨.૪૪.૧૧ અંશથી ૨૪.૪૧.૨૫ અંશ ઉત્તર અક્ષાંસ અને ૬૮.૦૯.૪૬ અંશથી ૭૧.૫૪.૪૭ અંશ આસરે પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલો છે. તેની ઉતર અને વાયવ્યએ કચ્છનું રણ આવેલું છે અને રણ પૂરું થતાં પાકિસ્તાનનું સિંધ પ્રદેશ, ઈશાનમાં રાજસ્થાન, પૂર્વમાં બનાસકાંઠા અને રાજકોટ જીલ્લાનો માળિયા તાલુકો, દક્ષિણે કચ્છનો અખાત અને પશ્ચિમ નૈઋત્યમાં અરબી સમુદ્ર આવેલ છે.

કચ્છ જીલ્લાનો વિસ્તાર ૪૫, ૬૧૨ ચો.કિમી છે. જીલ્લાનો મુખ્ય મથક ભૂજ છે. અને જિલ્લો દશ તાલુકામાં વહેચાયેલો છે. કચ્છની વસ્તી ૨૦૧૧ ની વસ્તી ગણતરી પ્રમાણે ૧૫,૮૩,૨૨૫ છે. જેમાં ગ્રામિણ વસ્તીનું પ્રમાણ ૧૧,૦૮,૨૦૩ છે. અને સાક્ષરતાનું પ્રમાણ ૫૯.૭૯% છે.

•**કચ્છમાં કૃષિક્ષેત્રનો પરિચય :-**

કચ્છ જીલ્લાની જમીનના મુખ્યત્વે ચાર વિભાગ પડી શકાય.

- કાંઠાની કાંપવાળી ફળદ્રુપ જમીન
- રેતાળ જમીન
- કાળી જમીન
- કાદવવાળી જમીન

જીલ્લાના બીજા ભાગોની સરખામણીમાં વાગડ વિસ્તારની જમીન ઘણી ફળદ્રુપ છે. એકંદરે જમીનની ભેજ સંગ્રહ શક્તિ ઘણી જ ઓછી છે. અવારનવાર વરસાદની અછત રહ્યા કરે છે. જેથી ઝાડ-પાન નો ઉછેર ઘણો જ મુશ્કેલ બને છે. સામાન્ય રીતે જમીન ખરીફ પાક માટે ઉપયોગી છે.

•**મુખ્ય પાકો :-**

કચ્છ જીલ્લામાં મુખ્યત્વે લેવાતા પાકો આ પ્રમાણે છે.

1.કપાસ
2.તલ
3.બાજરી
4.જુવાર
5.એરંડા
6.મગફળી
7.કઠોળ
8.ઇસબગુલ

•**માહિતીનું વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષણ:-**

•અહી કચ્છ જીલ્લાની પાકની તરાહની માહિતીનું વિશ્લેષણ વર્ષ ૨૦૦૮-૦૯ અને વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭ ના સંદર્ભમાં કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં પડતર જમીન, જંગલો, પિયત વિસ્તાર, વાવેતર વિસ્તાર અને કયા પ્રકારના પાકનું વાવેતર કરવામાં આવેલ છે તેની માહિતી દર્શાવતા કોષ્ટક આપવામાં આવેલ છે.

•**કચ્છમાં ખેતીવાડીની માહિતી દર્શાવતું કોષ્ટક :- જમીનનો ઉપયોગ હેકટરમાં :-**

જિલ્લો	એગ્રી.સેન્સસ ૨૦૧૧ અનુસાર	જંગલો	ઉજ્જડ અને ખેડી ન શકાય તેવી જમીન	બિનખેતી વિષયક ઉપયોગમાં લેવાયેલ જમીન	ખેડી શકાય તેવી પડતર જમીન	કાયમી ગૌચરની અને ચરાણની જમીન	પ્રકીર્ણ વૃક્ષો અને ઝાડ હેઠળની જમીન	ચાલુ પડતર	અન્ય	ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર	એક કરતા વધુ વખત વાવેતર કરેલો વિસ્તાર	એકંદરે વાવેતર વિસ્તાર
કચ્છ	૧૯૫૭૬૨૯	૩૦૬૭૭૦	૪૧૨૪૯૯	૫૮૩૫૪	૧૮૭૦૩૦	૭૦૦૫૮	૦	૫૭૪૧૦	૦	૫૫૮૩૯૨	૧૨૦૨૧૭	૬૭૮૬૦૯

પ્રાપ્તિ સ્થાન – જીલ્લા ખેતીવાડી અધિકારીશ્રી, જીલ્લા પંચાયત.

•**માહિતીનું વિશ્લેષણ:-**

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં કચ્છ જીલ્લાની જમીનનો ઉપયોગ હેક્ટર દીઠ દર્શાવવામાં આવ્યું છે જેમાં એગ્રીકલ્ચર સેન્સસ ૨૦૧૧ અનુસાર ઉપયોગમાં લેવાતી જમીનનો પ્રમાણ ૧૯૫૭૬૨૯ છે. જેમાં જમીનનો ઉપયોગ અલગ અલગ વિસ્તાર દીઠ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જેમાં જંગલોનો પ્રમાણ ૩૦૬૭૭૦ છે. આમાંથી જમીનનો અમુક પ્રમાણ ઉજ્જડ અને ખેડી ન શકાય તેવી જમીન છે જેનો પ્રમાણ ૪૧૨૪૯૯ છે. ત્યાર પછી બિનખેતી વિષયક ઉપયોગમાં લેવાયેલ જમીનનો પ્રમાણ ૫૮૩૫૪ છે. જયારે ખેડી શકાય તેવી પડતર જમીનનો પ્રમાણ ૧૮૭૦૩૦ છે. કાયમી ગૌચરની અને ચરાણની જમીનનો પ્રમાણ ૭૦૦૫૮ છે. તથા પ્રકીર્ણ વૃક્ષો અને ઝાડ હેઠળની જમીનનો પ્રમાણ શૂન્ય છે. બીજી અન્ય પ્રકારની જમીનનો પ્રમાણ પણ શૂન્ય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જયારે ચાલુ પડતર જમીનનો પ્રમાણ ૫૭૪૧૦ છે. ત્યારબાદ ચોખ્ખા વાવેતર વિસ્તારની જમીનનો પ્રમાણ ૫૫૮૩૯૨ છે. જે જમીન એક કરતા વધુ વખત વાવેતર થયેલ હોય તેવી જમીનનો વિસ્તાર ૧૨૦૨૧૭ છે અને જે જમીન એકંદરે વાવેતર વિસ્તાર દીઠ આવતી હોય તેવી જમીનનો વિસ્તાર ૬૭૮૬૦૯ જેટલો છે. તેથી એમ કહી શકાય કે જમીનના બીજા વિસ્તારની તુલનાએ સૌથી વધારે જે જમીનનો વિસ્તાર છે તે એકંદર વાવેતર વિસ્તારની જમીનનો છે.

•**૨૦૦૮-૦૯ માં ખરીફ મોસમનું જીલ્લાનું પાકવાર વાવેતર, ઉપજ અને ઉત્પાદનની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક :-**

ક્રમ	પાકનું નામ	વાવેતર વિસ્તાર (હેકટરમાં)	અંદાજીત ઉપજ (કિ.હે.)	ઉત્પાદન (મે.ટન માં)
૧	મગફળી	૫૧૬૮૫	૯૦૦	૪૬૫૧૬
૨	તલ	૨૪૯૩૦	૪૦૦	૯૯૭૨
૩	એરંડા	૬૩૮૫૫	૧૧૦૦	૭૦૨૪૦
૪	બાજરી	૪૩૮૯૫	૮૦૦	૩૫૧૧૬
૫	ગુવાર	૫૦૯૦	૪૦૦	૨૦૩૬
૬	મગ	૬૬૩૩૦	૫૦૦	૩૩૧૬૫
૭	કપાસ	૬૭૫૦૦	૯૦૦	૨૭૦૦૦
૮	મઠ	૧૪૨૭૦	૪૦૦	૫૭૦૮

પ્રાપ્તિ સ્થાન – જીલ્લા ખેતીવાડી અધિકારીશ્રી, જીલ્લા પંચાયત.

•**માહિતીનું વિશ્લેષણ :-**

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં કચ્છ જીલ્લાનું ૨૦૦૮-૦૯માં ખરીફ મોસમનું પાકવાર વાવેતર, ઉપજ અને ઉત્પાદનનો પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જેમાં મગફળીના પાકનો વાવેતર વિસ્તાર ૫૧૬૮૫ હોય છે અને ઉપજ ૯૦૦ કિ.ગ્રામ હોય ત્યારે તેમાંથી થતો ઉત્પાદન ૪૬૫૧૬ મે.ટન જેટલો થાય છે. તેવી રીતે તલ નો વાવેતર વિસ્તાર ૨૪૯૩૦ ત્યારે તેની ઉપજ ૪૦૦ કિ.ગ્રામ હોય ત્યારે તેમાંથી થતો ઉત્પાદન ૯૯૭૨ મે.ટન જેટલો થાય છે. જયારે એરંડામાં પાકનો વાવેતર વિસ્તાર મગફળી અને તલ થી વધારે છે જેનો વિસ્તાર ૬૩૮૫૫ છે એટલે તેમાંથી ઉપજ પણ વધારે થાય છે જેનું પ્રમાણ ૧૧૦૦ કિ.ગ્રામ જેટલો છે અને તેમાંથી ઉત્પાદન ૭૦૨૪૦ મે.ટન જેટલો થાય છે એટલે બીજા પાકોની તુલનામાં કચ્છમાં એરંડાનો વાવેતર વિસ્તાર વધારે છે. તે જ રીતે બાજરીનો વાવેતર વિસ્તાર ૪૩૮૯૫ છે જેમાંથી તેની ઉપજ ૮૦૦ કિ.ગ્રામ જેટલી થાય છે અને તેનું ઉત્પાદન ૩૫૧૧૬ થાય છે. કપાસનો વાવેતર વિસ્તાર આપણે જોઈએ તો ૬૭૫૦૦ છે તો તેની ઉપજ ૪૦૦ કિ.ગ્રામ જેટલી હોય ત્યારે તેનો ઉત્પાદન ૨૭૦૦૦ જેટલો થાય છે. ગુવાર,મગ અને મઠ ની ઉપજ એકસરખી છે જે ૪૦૦ કિ.ગ્રામ તેનો દરેક નો વાવેતર વિસ્તાર અલગ અલગ છે જેમાંથી સૌથી વધારે ઉત્પાદન મગનો થાય છે જેનો પ્રમાણ ૩૩૧૬૫ મે.ટન જેટલો છે.

કચ્છમાં ખરીફ પાકમાં સૌથી વધારે ઉત્પાદન એરંડાનો થાય છે અન્ય પાકોની તુલનામાં.

•**૨૦૦૮-૦૯માં રવિ ઋતુનું જીલ્લાનું પાકવાર વાવેતર, ઉપજ અને ઉત્પાદનની વિગત દર્શાવતું કોષ્ટક :-**

ક્રમ	પાકનું નામ	વાવેતર વિસ્તાર (હેકટરમાં)	અંદાજીત ઉપજ (કિ.હે.)	ઉત્પાદન (મે.ટનમાં)
૧	ઘઉં	૨૦૦૭૫	૩૦૮૦	૬૧૮૩૧
૨	રાયડો	૮૦૯૦	૧૧૩૦	૯૧૪૧૭
૩	જીરૂ	૭૭૭૧	૪૭૦	૩૬૫૨૩
૪	ડુંગળી	૯૩૧	૨૩૦૦૦	૨૧૪૧૩
૫	લસણ	૪૫૫	૫૮૦૦	૨૬૩૯
૬	ઇસબગુલ	૩૩૧૦	૬૭૫	૨૨૩૪

પ્રાપ્તિ સ્થાન – જીલ્લા ખેતીવાડી અધિકારીશ્રી, જીલ્લા પંચાયત.

•**માહિતીનું વિશ્લેષણ :-**

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં કચ્છ જીલ્લાનું ૨૦૦૮-૦૯માં રવિ ઋતુનું પાકવાર વાવેતર, ઉપજ અને ઉત્પાદનનો પ્રમાણ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. જેમાં અન્ય પાકોની તુલનામાં રાયડાના ઉત્પાદન સૌથી વધારે થાય છે જેનો પ્રમાણ ૯૧૪૧૭ મે.ટન જેટલો છે. અને તેનો વાવેતર વિસ્તાર ૮૦૯૦ છે તેની ઉપજ ૧૧૩૦ કિ.ગ્રામ જેટલી છે. ત્યાર બાદ ઘઉંનો વાવેતર ૨૦૦૭૫ છે. જેની ઉપજ ૩૦૮૦ અને તેમાંથી તેનો ઉત્પાદન ૬૧૮૩૧ મે.ટન જેટલો થાય છે. જયારે જીરૂ અને ઈસબગુલનું આપણે જોઈએ તો જીરૂનું વાવેતર વિસ્તાર વધારે છે જેનો પ્રમાણ ૭૭૭૧ છે ત્યારે તેનું ઉત્પાદન ૩૬૫૨૩ મે.ટન જેટલો થાય છે જેની તુલનામાં

ઇસબગુલનો વાવેતર વિસ્તાર ૩૩૧૦ છે તો તેનો ઉત્પાદન ૨૨૩૪ મે. ટન જેટલો થાય છે. ડુંગળી અને લસણ ની તુલના કરીએ તો લસણનો ઉત્પાદન ડુંગળી કરતા ઓછો થાય છે જેમાં ડુંગળીનો વાવેતર વિસ્તાર ૯૩૧ છે ત્યારે તની ઉપજ ૨૩૦૦૦ કિ.ગ્રામ હોય છે ત્યારે તેમાંથી ઉત્પાદન ૨૧૪૧૩ મે. ટન જેટલો થાય છે.

કચ્છ જીલ્લામાં રવિ પાકોમાં સૌથી વધારે રાયડાનો ઉત્પાદન થાય છે.

• **ખેતીવાડી: મુખ્ય પાકો હેઠળ વિસ્તાર અને ઉત્પાદન (૨૦૧૬-૧૭)**

ક્રમ	પાકનું નામ	વાવેતર વિસ્તાર (હેકટરમાં)	સિંચાઈ વિસ્તાર (હેકટરમાં)	ઉત્પાદન (મે. ટન)	હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદન (કિ.ગ્રા.)
૧.	અનાજ				
1	ચોખા	૦	૦	૦	૦
2	ઘઉં	૨૦૮૭૧	૨૦૮૭૧	૬૨૩	૨૯૮૫
3	જુવાર	૨૬૪૩૫	૨૬૪૩૫	૦	૦
4	બાજરી	૧૮૭૮૪	૫૦૦	૨૩૦	૧૨૨૨
5	મકાઈ	૩૨	૩૨	૦	૦
6	અન્ય ધાન્ય (અડદ,મઠ,ગુવાર)	૦	૦	૦	૦
	કુલ અનાજ(૧.૧ થી ૧.૬)	૬૬૧૨૨	૪૭૮૩૮	૮૫૩	૪૨૦૭
૨.	કઠોળ				
1	મગ	૭૪૦૧૮	૪૦૦	૩૧૨	૪૨૧
2	તુવેર	૬૩૭	૬૩૭	૬	૧૦૦૦
3	ચણા	૮૧	૮૧	૧	૧૦૭૭
4	અન્ય કઠોળ (અડદ,મઠ,ગુવાર)	૧૦૮૨૫૫	૦	૪૫૫	૪૨૧
	કુલ કઠોળ (૨.૧ થી ૨.૪)	૧૮૨૯૯૧	૧૧૧૮	૭૭૪	૨૯૧૯
3.1	શેરડી	૪૫	૪૫	૩	૬૫૦૦
2	મરીમસાલા (જીરૂ,ધાણા,વરિયાળી,અજમો)	૩૨૪૮૧	૩૨૪૮૧	૧૯૧	૫૯૦
3	ફળો	૩૮૭૬૭	૩૮૭૬૭	૭૨૪૭	૧૮૭
4	શાકભાજી	૬૪૨૯	૬૪૨૯	૧૦૫૯	૧૬૪૭૫
5	અન્ય (મીંઢીઆવળ)	૩૨૫૩	૦	૦	૦
	કુલ (૩.૧ થી ૩.૫)	૮૦૯૭૫	૭૭૭૨૨	૮૫૦૦	૨૩૭૫૨
	કુલ ખાધ પાકો (૧+૨+૩)	૩૩૦૦૮૮	૧૨૬૬૭૮	૧૦૧૨૭	૩૦૮૭૮
૪.	અખાધ પાકો				
1	કપાસ	૪૪૫૫૯	૪૦૦૦૦	૧૦૪૧	૨૩૩૮
2	અન્ય	૦	૦	૦	૦
	કુલ રેસાવાળા પાકો (૪.૧ થી ૪.૨)	૪૪૫૫૯	૪૦૦૦૦	૧૦૪૧	૨૩૩૮
૫.	ખાધ તેલીબિયાં				
1	મગફળી	૪૬૯૩૫	૩૨૦૦૦	૮૮૨	૧૮૮૦

2	તલ	૪૮૩૮૪	૨૮૦૦	૨૯૧	૬૦૩
3	અન્ય	૦	૦	૦	૦
	કુલ ખાધ તેલીબિયાં (૫.૧ થી ૫.૩)	૯૫૩૧૯	૩૪૮૦૦	૧૧૭૩	૨૪૮૩
૬.	અખાધ તેલીબિયાં				
1	એરંડા	૮૭૬૪૫	૩૦૦૦૦	૧૮૩૬	૨૦૯૫
2	અન્ય	૦	૦	૦	૦
	કુલ અખાધ તેલીબિયાં (૬.૧ થી ૬.૨)	૮૭૬૪૫	૩૦૦૦૦	૧૮૩૬	૨૦૯૫
	કુલ તેલીબિયાં (૫+૬)	૧૮૨૯૬૪	૬૪૮૦૦	૩૦૦૯	૪૫૭૮
૭.	અન્ય અખાધ પાકો				
1	કેફી અને માદક પાકો	૦	૦	૦	૦
2	ઘાસચારો	૧૦૫૬૭૪	૧૮૦૦૦	૦	૦
3	અન્ય	૦	૦	૦	૦
	કુલ અન્ય અખાધ પાકો (૭.૧ થી ૭.૩)	૧૦૫૬૭૪	૧૮૦૦૦	૦	૦
	વાવેતરનો સરવાળો	૬૬૩૨૮૫	૨૪૯૪૭૮	૧૪૧૭૭	૩૭૭૯૪

પ્રાપ્તિ સ્થાન – જીલ્લા ખેતીવાડી અધિકારીશ્રી, જીલ્લા પંચાયત.

• **માહિતીનું વિશ્લેષણ :-**

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં અનાજનું ઉત્પાદન વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭માં જોઈએ તો ચોખાનું વાવેતર શૂન્ય છે જેનો અર્થ એ થાય કે કચ્છમાં ચોખાનો પાક લેવામાં આવતો નથી. ઘઉંનું વાવેતર વિસ્તાર જોઈએ તો ૨૦૮૭૧ હેકટરમાં વાવણી કરવામાં આવેલી જેમાં ૬૨૩ મે. ટન ઉત્પાદન થયેલું અને હેકટર દીઠ ઉત્પાદન ૨૯૮૫ હતું. જુવારનું વાવેતર વિસ્તાર ૨૬૪૩૫ હેકટર હતું. બાજરીનો વાવેતર વિસ્તાર ૧૮૭૮૪ હેક્ટર હતો અને તેમાં ૨૩૦ મે.ટન ઉત્પાદન થયેલું અને હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદન ૧૨૨૨ કિ. ગ્રામ હતો. કુલ અનાજનો વાવેતર વિસ્તાર ૬૬૧૨૨ હેક્ટર હતું. જેના દ્વારા ૮૫૩ મે.ટન ઉત્પાદન થયેલું અને હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદકતા ૪૨૦૭ કિ.ગ્રામ હતું.

કઠોળની સ્થિતિ જોઈએ તો કચ્છમાં મગ,તુવેર,ચણા અને અન્ય કઠોળનું વાવેતર વિસ્તાર ૧૮૨૯૯૧ હેકટરમાં કરેલું જેમાંથી ૭૭૪ મે.ટન ઉત્પાદન મળેલું અને હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદકતા ૨૯૧૯ કિ.ગ્રામ હતી.

કચ્છમાં શેરડી,મરી મસાલા,ફળ,શાકભાજી અને મીંઢીયાવળ વગેરેનું વાવેતર વિસ્તાર ૮૦૯૭૫ હેકટર હતું જેના દ્વારા ૮૫૦૦ મે.ટન ઉત્પાદન મળેલું અને હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદકતા ૨૩૭૫૨ કિ.ગ્રામ હતી.

અખાદ્ય પાકોનો સ્થિતિ જોઈએ તો કપાસ,અન્ય પાકો અને રેસાવાળા પાકોનું વાવેતર વિસ્તાર ૪૪૫૫૯ હતું જેના દ્વારા ૧૦૪૧ મે.ટન ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થયેલ અને હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદકતા ૨૩૩૮ કિ.ગ્રામ હતી.

ખાદ્ય તેલેબીયાની સ્થિતિ જોઈએ તો મગફળી અને તલનું વાવેતર વિસ્તાર ૯૫૩૧૯ હેકટર હતો. જેમાંથી ૧૧૭૩ મે.ટન ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થયેલ અને હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદકતા ૨૪૮૩ કિ.ગ્રામ હતી.

અખાદ્ય તેલીબિયાની સ્થિતિ જોઈએ તો એરંડાનો વાવેતર વિસ્તાર જોઈએ તો ૮૭૬૪૫ હેક્ટર હતું. જેમાંથી ૧૮૩૬ મે.ટન ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થયું અને હેક્ટર દીઠ ઉત્પાદકત ૨૦૯૫ કિ.ગ્રામ હતી.

કચ્છમાં ઘાસચારા હેઠળનો વાવેતર વિસ્તાર ૧૦૫૬૭૪ હેક્ટર હતો.

કુલ વાવેતરની દ્રષ્ટીએ જોઈએ તો કચ્છમાં ૨૬૩૨૮૫ હેકટરમાં વાવેતર કરવામાં આવેલું. અને ૧૪૧૭૭ કુલ મે.ટન ઉત્પાદન પ્રાપ્ત થયેલું અને હેક્ટર કુલ ઉત્પાદકતા ૩૭૭૯૪ કિ.ગ્રામ હતી.

•**તારણો :-**

1.૨૦૦૮-૦૯માં ખરીફ પાકમાં સૌથી વધુ વાવેતર એરંડામાં કરવામાં આવેલું. જેનો વાવેતર વિસ્તાર ૬૩૮૫૫ હેક્ટર હતો અને ૭૦૨૪૦ મે.ટન ઉત્પાદન થયેલું જયારે ૨૦૧૬-૧૭માં એરંડાનું વાવેતર વિસ્તાર ૮૭૬૪૫ હેક્ટર હતો. અને ઉત્પાદન ૧૮૩૬ મે.ટન હતું આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ખેડૂતો એરંડાના પાક તરફ વધારે આકર્ષિત થયા છે. એરંડાના ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતા તથા ભાવ વધુ હોવાને કારણે પણ ખેડૂતો એરંડાના પાક તરફ વળ્યા છે.

2.૨૦૦૮-૦૯માં ખરીફ પાકમાં એરંડા પછી સૌથી વધુ વાવેતર વિસ્તાર મગફળીનો હતો. જેનો વાવેતર વિસ્તાર ૫૧૬૮૫ હેકટરમાં હતું. અને ૪૬૫૧૬ મે.ટન ઉત્પાદન હતું. ૨૦૧૬-૧૭માં ૪૬૯૩૫ હેકટરમાં વાવેતર થયેલું અને ૮૮૨ મે.ટન ઉત્પાદન થયેલું અહી મગફળીની ઉત્પાદકતામાં વૃદ્ધિ થવાથી ખેડૂતો મગફળીનું વાવેતર કરે છે.

3.૨૦૦૮-૦૯માં રવિ પાકમાં રાયડાનો વાવેતર વિસ્તાર ૮૦૯૦ હેક્ટર હતું. અને ઉત્પાદન ૯૧૪૧૭ મે.ટન હતું. અહી રાયડાની ઉત્પાદકતા ૧૧૩૦ હતી તેથી તેનું વાવેતર વધારે જોવા મળેલ છે.

4.૨૦૦૮-૦૯ના રવિ પાકમાં ઘઉંનો વાવેતર વિસ્તાર ૨૦૦૭૫ હેક્ટર હતું અને ઉત્પાદન ૬૧૮૩૧ મે.ટન હતું. ૨૦૧૬-૧૭માં ઘઉંનો વાવેતર વિસ્તાર ૨૦૮૭૧ હેક્ટર હતો અને ઉત્પાદન ૬૨૩ મે.ટન હતું. અહી ઘઉંના ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થયેલ છે

5.કચ્છમાં મુખ્યત્વે પાકની તરાહ જોઈએ તો ઘઉં, એરંડા, મગફળી, જીરૂ, રાયડો, તલ, બાજરી, જુવાર, મગ, તુવેર, કપાસ અને ઘાસચારાનું ઉત્પાદન વધારે જોવા મળે છે.

•**સંદર્ભસૂચી :-**

1.આંકડાકીય માહિતી કચ્છ જીલ્લા પંચાયત વેબસાઈટમાંથી

2.ભારતીય અર્થવ્યવસ્થા: રુદ્રદત્ત અને કે.પી.એમ.સુન્દરમ

3.કચ્છ સંસોધનની પાંખે: તુષાર હાથી

8

જળવાયું પરિવર્તન અને કૃષિક્ષેત્ર

(કચ્છ જીલ્લાના સંદર્ભે)

ડૉ. સી.એસ.ઝાલા

આર.આર.લાલન કોલેજ ભુજ

સારાંશ-

આધુનિક યુગમાં ખેતીક્ષેત્ર સાથો સાથ ઔધોગિક અને સેવાક્ષેત્રનો વિકાસ ઝડપી બન્યો છે. તેમજ ખેતીક્ષેત્રે પણ પરંપરાગત ઘટકોનું સ્થાન આધુનિક ઘટકોએ મેળવી લીધું છે. ત્યારે પર્યાવરણીય પ્રશ્નો અને ખેતી તેમજ પર્યાવરણ વચ્ચેનો પરસ્પપરાવલંબન તેમજ પુરાકાતાનો સંબધ પણ બદલાયો છે. પર્યાવરણ અને ખેતીક્ષેત્રે જે આધુનિક સમય પહેલા એક બીજાના પુરક હતા તે સંબંધ આજે કદાચ જોવા મળતો નથી. આધુનિક સમયમાં ઉભા થયેલા પર્યાવરણીય પ્રશ્નોની અસર વ્યાપક રીતે કૃષિક્ષેત્ર ઉપર જોવા મળી રહી છે અને તેની તીવ્રતામાં સતત વધારો થઈ રહ્યો છે.

કચ્છ જિલ્લામાં જળવાયું પરિવર્તનની અસર ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારના સંદર્ભે સવિશેષ જોવા મળેછે. ત્યારે જળવાયું પરિવર્તનની અસર કચ્છ જીલ્લાના કૃષિક્ષેત્ર ઉપર શું હોય શકે છે તેના ઉપર પ્રકાશ પાડવા માટે આ સંશોધન અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. જે ગૌણ માહિતી ઉપર અધારી છે. જેમાં કચ્છ જિલ્લામાં જળવાયું પરિવર્તનની સ્થિતિ અને તેની તીવ્રતાને જાણીને આગામી સમયમાં કૃષિ ક્ષેત્રે તેની શું અસર થઈ શકે તેમ છે. તેની રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

❖ પ્રસ્તાવના

પ્રાચિન સમયથી ખેતીક્ષેત્ર અને પર્યાવરણ વચ્ચે સાનુકુળ સંબંધો રહ્યા છે. કારણ કે ખેતી ક્ષેત્ર પર્યાવરણના પોષક તરીકે કાર્ય કરતું હતું અને પર્યાવરણ પણ કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ માટે મહત્વની ભુમિકા ભજવાતું હતું. આ રીતે પ્રાચિન સમયમાં પ્રયાવરણ અને ખેતીક્ષેત્રનું પરસ્પપરવાલંબન હતું અને બંને ક્ષેત્રો એક બીજાને પુરક હતા તેમ કહી શકાય.

આધુનિક યુગમાં ખેતીક્ષેત્ર સાથો સાથ ઔધોગિક અને સેવાક્ષેત્રનો વિકાસ ઝડપી બન્યો છે. તેમજ ખેતીક્ષેત્રે પણ પરંપરાગત ઘટકોનું સ્થાન આધુનિક ઘટકોએ મેળવી લીધું છે. ત્યારે પર્યાવરણીય પ્રશ્નો અને ખેતી તેમજ પર્યાવરણ વચ્ચેનો પરસ્પપરાવલંબન તેમજ પુરાકાતાનો સંબધ પણ બદલાયો છે. પર્યાવરણ અને ખેતીક્ષેત્રે જે આધુનિક સમય પહેલા એક બીજાના પુરક હતા તે સંબંધ આજે કદાચ જોવા મળતો નથી. આધુનિક સમયમાં ઉભા થયેલા પર્યાવરણીય પ્રશ્નોની અસર વ્યાપક રીતે કૃષિક્ષેત્ર ઉપર જોવા મળી રહી છે અને તેની તીવ્રતામાં સતત વધારો થઈ રહ્યો છે.

❖સમસ્યા કથન ;-

બદલાતા જળવાયું પરિવર્તનની વ્યાપક અસર ખેતીક્ષેત્ર ઉપર થઈ રહી છે. કારણ કે ખેતીક્ષેત્ર એવી કેટલીક વિશિષ્ટતા ધરાવે છે કે પર્યાવરણ સાથેનો તેનો સંબંધ અન્ય ક્ષેત્રો (ઉદ્યોગ અને સેવા)ની તુલનામાં વધું વ્યાપક અને ગહન હોય છે. કારણ કે ખેતીક્ષેત્રના ઉત્પાદનના મુખ્ય ઘટકો જમીન,વાતાવરણ,ભેજ,હવા,વરસાદ,ઠંડી,ગરમી વગેરે ઉપર સવિશેષ આધાર રાખે છે. આ સ્થિતિમાં જયારે જળવાયું પરિવર્તન દ્વારા ઉપરોક્ત ઘટકોમાં ફેરફાર થાય છે ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ ખેતીક્ષેત્ર ઉપર તેની સવિશેષ અસર જોવા મળશે અને આ અસર એટલી વ્યાપક અને તીવ્ર છે કે જેને કારણે ખેતીક્ષેત્રના મહત્વના ઘટકો ઉત્પાદન,ઉત્પાદકતા,પાકતરેહ,ઉત્પાદન ખર્ચ,આવક વગેરે ઉપર તેની વ્યાપક અસરો ઉભી થાય છે. ત્યારે જળવાયું પરિવર્તનની કૃષિક્ષેત્ર ઉપરની સંભવિત અસરને કચ્છ જીલ્લાના સંદર્ભે જાણવા માટે પ્રયાસ એ આ સંશોધન પેપરમાં કર્યો છે.

❖ સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ ;-

(૧) કચ્છ જિલ્લામાં જળવાયું પરિવર્તનની સ્થિતિ જાણવી.

(૨) કચ્છ જિલ્લામાં જળવાયું પરિવર્તનની કૃષિક્ષેત્ર ઉપર થનાર સંભવિત અસર જાણવી.

❖ અભ્યાસનું કાર્યક્ષેત્ર ;-

કચ્છ જીલ્લો સમગ્ર ભારતમાં એક વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થાન ધરાવે છે. એકી સાથે સમુદ્ર વિસ્તાર,રણ વિસ્તાર,ડુંગરાળ પ્રદેશ વગેરે ધરાવતો કદાચ ભારતનો આ એક માત્ર જીલ્લો છે. કચ્છ જીલ્લાનો કુલ વિસ્તાર ૪૫૬૫૨ ચોરસ કિલોમીટરનો છે. કચ્છ જીલ્લાની કુલ ૧૯૫૭૬૨૯ હેક્ટર જમીનમાંથી ૩૦૬૭૭૦ હેક્ટરમાં જંગલો તેમજ ૪૧૨૪૯૯ હેક્ટરમાં રણ વિસ્તાર છે. જયારે ચોખ્ખો વાવેતર વિસ્તાર ૫૫૮૩૯૨ હેક્ટરનો છે. કચ્છ જીલ્લાના મુખ્ય પાકોમાં મગફળી,બાજરી,તલ, કઠોળ, દિવેલા એ બાગાયતી પાકો મુખ્ય છે. જયારે ૨૩૫૬૫૮ નોંધાયેલ ખેડૂતો છે.

❖ અભ્યાસનો સમયગાળો ;-

આ અભ્યાસ પેપરમાં મુખ્યત્વે જળવાયું પરિવર્તનની કૃષિક્ષેત્ર ઉપરની અસરોને ધ્યાને લેવા માટે મુખ્યત્વે ૨૦૦૧ થી ૨૦૧૬ સુધીના વર્ષોને ધ્યાને લેવામાં આવ્યા છે.

❖ માહિતીના પ્રાપ્તિ સ્થાનો ;-

અભ્યાસ માટે જરૂરી માહિતી તેમજ આંકડાઓ માટે મુખ્યત્વે ગૌણ માહિતી ઉપર આધાર રાખવામાં આવ્યો છે. જેમાં મુખ્યત્વે કચ્છ જીલ્લા પંચાયતની આંકડાકીય રૂપરેખા,ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ રીપોર્ટને આધારે કચ્છ જીલ્લામાં જળવાયું પરિવર્તનની ખેતીક્ષેત્ર ઉપરની અસરો માટે જરૂરી આંકડાઓ મેળવવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત ઉપરોક્ત સંશોધન ક્ષેત્ર સાથે સંકળાયેલા અન્ય સંશોધન અભ્યાસોના તારણો તેમજ સૂચનોને પણ ધ્યાને લેવામાં આવ્યા છે. ખેતીક્ષેત્ર ઉપરની વર્તમાન અને ભવિષ્યની

અસરને જાણવા માટે ખેડૂતો,તજજ્ઞો તેમજ ખેતીક્ષેત્રના જુદા જુદા ક્ષેત્રો સાથે જોડાયેલ વ્યક્તિઓના અભિપ્રાયો સુચનોને ધ્યાને લેવામાં આવ્યા છે.

❖ સંદર્ભ સાહિત્ય સમિક્ષા ;-

(૧) એસ.એમ.સ્વામીનાથન અને રંગાલક્ષ્મી (જાન્યુ-૧૬) એ પોતાના સંશોધન પેપર "ભારતીય કૃષિક્ષેત્ર ઉપર હવામાનની અસર"માં જણાવ્યું છે કે જળવાયું પરિવર્તન અને હવામાનમાં આવી રહેલ તીવ્ર ફેરફારોની અસર ખાધ સુરક્ષા,ખેડૂતોનું જીવન ધોરણ,ઉત્પાદન પર શું પડશે અને તેને કારણે ભવિષ્યમાં ઉભી થનાર અસરો ઉપરની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

(૨) વી.યુ.એમ.રાઓ અને બાપુજી રાઓ ૨૦૧૬ :- એ "દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારમાં પાક તરેહની પદ્ધતિ" નામના પોતાના સંશોધન અભ્યાસમાં જણાવ્યું છે કે ભારતમાં અખાધ્યન પાકોમાં દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારોનો ફાળો ૫૨% છે. જયારે ખાધ્ય પાકોમાં આ વિસ્તારનો ફાળો ૪૨% છે. તેથી જયારે મૌસમમાં આવતા પરિવર્તનને કારણે સમગ્ર સામાજિક વ્યવસ્થા ઉપર તેની વ્યાપક અસર ઉભી થાય છે.

(3) એસ.બી.યાદવ,એચ.આર.પટેલ,એસ.કે.મિશ્રા (જાન્યુ-૨૦૧૭) : એ પોતાના સંશોધન પત્ર "મધ્ય ગુજરાતમાં મગફળીના પાકમાં જળવાયું પરિવર્તનની અસર" માં જણાવ્યું છે કે ગુજરાતમાં ૨૦૦૮થી ૨૦૧૧ દરમિયાન મૌસમી સ્થિતિમાં પરિવર્તન જોવા મળ્યું છે. તેવો એ ૧૯૬૧-૧૯૯૯ આ આંકડાઓને આધાર તરીકે સ્વીકારી વરસાદમાં ૧૩.૭% વધારો નોંધાયો છે. જયારે તાપમાન ૧૯.૧ અને ૨૯.૮ના આધાર સામે ક્રમશ ૩.૬ તથા ૫.૧ વધું રહ્યું છે. જેને કારણે મગફળીના ઉત્પાદનમાં તેના આધાર (૧૯૬૧-૧૯૯૯)ની તુલનામાં ૨૧ થી ૩૧ % જેટલો ઉત્પાદનમાં ઘટાડો થયો છે.

(૪) જયવંત સરકાર અને જે.આર.ચીચોલકર (ઓકટો-૧૭) :- "સૌરાષ્ટ્રમાં જળવાયું પરિવર્તનની સંભવિત અસરો"માં જણાવે છે કે એકવિશમી સદીમાં જળવાયું પરિવર્તન એ સૌથી મોટી સમસ્યા છે. તેવોના માટે વરસાદ અને અન્ય મૌસમી ઘટનાઓમાં મોટા ફેરફાર થવાની સંભંવના છે. તેવોના સંશોધન અભ્યાસ પ્રમાણે સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારમાં ૨૦૧૧ થી ૨૦૩૦ના વર્ષો દરમિયાન વરસાદમાં ૨% નો વધારો થશે. જયારે મહત્તમ તાપમાનમાં ૦.૫ નો વધારો થશે. જયારે ન્યુનતમ તાપમાનમાં ૦.૮ નો ઘટાડો નોંધાશે.

(૫) કચ્છ ડિઝાસ્ટર પ્લાન (૨૦૧૭-૧૮) :- કચ્છ ડિઝાસ્ટર પ્લાનમાં કચ્છમાં આવનાર સંભવિત આપત્તિઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જેમાં કુદરતી આપત્તિ અને મૌસમ સંબંધી આપત્તિઓની જુદી જુદી કેટગરીમાં કચ્છને ઊંચા લેવલમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. જેથી કચ્છમાં જળવાયું પરિવર્તનને કારણે થનાર સંભવિત અસરનું પરિણામ ઊંચું હોઈ શકે છે.

ઉપરોક્ત સંશોધન અભ્યાસોનો સારાંશ એ છે કે જળવાયું પરિવર્તનની વ્યાપક અસર ખેતીક્ષેત્ર ઉપર પડી શકે તેમ છે.

❖ કચ્છ જિલ્લામાં જળવાયું પરિવર્તનની સ્થિતિ ;-

(૧) વરસાદ :- કચ્છ જીલ્લામાં થતા સરેરાશ વરસાદના છેલ્લા સરેરાશ વરસાદના દિવસો વર્ષ દરમિયાન ૨૦ થી ૨૫ના જોવા મળે છે. વરસાદના ૧૫ વર્ષના આંકડા તપાસતા તેમાં ખુબ જ અસમાનતા જોવા મળે છે. વર્ષ ૨૦૧૦માં માંડવીમાં ૧૭૦૧ મિલી.લીટર વરસાદ નોંધાયો હતો. જયારે ૧૯૯૯માં નખત્રાણામાં માત્ર ૧૦ મિલીલીટર વરસાદ નોંધાયો હતો.

(૨) તાપમાન :- કચ્છ જીલ્લાની આબોહવા ખુબ જ વિષમતા ધરાવે છે. છેલ્લા ૧૫ વર્ષમાં નોંધાયેલ તાપમાનને તપાસતા જોઈ શકાય છે કે મહત્તમ તાપમાન ૪૫.૮ (જુન ૨૦૧૧)માં નોંધાયેલ હતું. જયારે ન્યુનતમ તાપમાન ૨.૦ (જાન્યુઆરી ૨૦૧૧)માં નોંધાયેલું હતું. સાથો સાથ સરેરાશ ગરમીના દિવસોમાં વધારો થયો છે. જયારે સરેરાશ ઠંડીના દિવસોમાં ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે.

(૩) ધરતીકંપ :- ભારતમાં ધરતીકંપના સંભવિત સ્થળો અને તેની તીવ્રતાને આધારે કચ્છ જીલ્લાને અતિ સંવેદનશીલ ઝોન ૫ માં મુકવામાં આવેલ છે. છેલ્લી એક સદીમાં મોટા ત્રણ ધરતીકંપનો સામનો કચ્છ જિલ્લાએ કર્યો છે.

(૪) વાવાઝોડું : કચ્છ જીલ્લો સમુદ્ર કાંઠો ધરાવતો હોઈ તેમજ વૈશ્વિક ભુગોળમાં તેનું સ્થાન વિશિષ્ટ હોવાને કારણે વાવાઝોડાની સંભંવનાની સ્થિતિમાં કચ્છનો સંભંવનાં આંક ૪ નો છે. જે દર્શાવે છે કે કચ્છમાં વાવાઝોડાની શક્યતા દર બે વર્ષે એક વખત છે.

(૫) દુષ્કાળ :- કચ્છ જીલ્લો અર્ધ સુકા પ્રદેશમાં હોવાને કારણે જીલ્લામાં દુષ્કાળની સંભંવના વધું છે. જેમાં પણ કચ્છ જીલ્લાને દુષ્કાળની સંભંવનાનો આંક ૪ આપવામાં આવે છે. જે દર્શાવે છે કે જીલ્લામાં દર બે વર્ષ એક દુષ્કાળનું વર્ષ હોય છે.

(૬) ઋતુચક્રમાં પરિવર્તન – જિલ્લાના ઋતુચક્રમાં વ્યાપક ફેરફારો જોવા મળી રહ્યા છે. સામાન્ય રીતે જિલ્લામાં ૧૫ જુન થી ૨૫ જુન વચ્ચેના સમયગાળામાંમાં ચોમાસાની શરૂઆત થતી હોય છે. તેની સામે વર્ષ ૨૦૧૬ અને ૨૦૧૭મા વરસાદની શરૂઆત જિલ્લામાં ૧૫ જુલાઈ બાદ થઈ છે. તેજ પ્રમાણે જિલ્લામાં શિયાળાની શરૂઆત ૧૫ નવેમ્બર બાદ જોવા મળે છે જે છેલ્લા ત્રણ થી ચાર વર્ષ દરમિયાન તેની શરૂઆત ડિસેમ્બરના પ્રથમ સપ્તાહમાં થાય છે

ઉપરના વિશ્લેષણને આધારે કઈ શકાય કે કચ્છ જીલ્લામાં જળવાયું પરિવર્તનની સંભંવનાનું પ્રમાણ ખુબ જ વધારે છે. વરસાદ,તાપમાન,વાવાઝોડા,કોલ્ડવેવ અને હોટ્વેવના પ્રમાણમાં સતત અનિશ્ચિતતા ઉભી થતી જોવા મળે છે.

❖ જળવાયું પરિવર્તનની ખેતીક્ષેત્ર ઉપરની સંભવિત અસરો ;-

(૧) વાવેતર વિસ્તારમાં અનિશ્ચિતતા :- કચ્છ જીલ્લામાં વરસાદનું પ્રમાણ અનિશ્ચિત હોવા ઉપરાંત ખુબ જ ઓછો વરસાદ પડતો હોવાને કારણે ખરેખર વાવેતર વિસ્તારમાં વધારો ઘટાડો જોવા મળે છે.

(૨) પાક તરેહમાં ફેરફાર : જળવાયું પરિવર્તનની એક અસર પાક તરેહ પણ જોવા મળે છે. કચ્છમાં અનાજ,કઠોળ,તલ વગેરેનો વાવેતર વિસ્તાર ઘટતો ગયો છે. જયારે અખાધ્યપાકો અને બાગાયતી પાકોના વાવેતર વિસ્તારમાં વધારો થયો છે.

(૩) ખેત ઉત્પાદકતા અને ઉત્પાદન : જળવાયું પરિવર્તનને કારણે ખેત ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતામાં અસમાનતાના દરે વધારો ઘટાડો થાય છે. દુષ્કાળની ઉંચી સંભંવના યુક્ત વિસ્તારમાં ખેત ઉત્પાદકતામાં સતત વધારો જાળવી રાખવો શક્ય બનતો નથી. તેજ પ્રમાણે સાનુકુળ ચોમાસું હોય તો ઉત્પાદનમાં વધારો થાય છે. પરંતુ દુષ્કાળની સ્થિતિમાં ઉત્પાદન ઘટે છે.

(૪) ખેડૂતની આવકમાં અસમાનતા- જળવાયું પરિવર્તનની એક અસર ખેડૂતની આવક ઉપર પણ જોવા મળે છે. ખેડૂતની આવકમાં અસાતત્ય પણું જોવા મળે છે. જળવાયું પરિવર્તનની જયારે તીવ્ર અસર હોય છે. ત્યારે ખેડૂતની આવકમાં ઘટાડો જોવા મળે છે.

(૫) ખેડૂતના ખર્ચમાં વધારો – જળવાયું પરિવર્તનને કારણે ખેડૂતના ખર્ચમાં વધારો થાય છે. ખાસ કરીને જિલ્લામાં વરસાદનું પ્રમાણ ઓછું હોય તેમજ તાપમાનનું પ્રમાણ વધું હોય ત્યારે શિચાઈ પાછળના ખર્ચ ખુબ મોટો વધારો થાય છે.

(૬) વસ્તીનું સ્થળાંતર –જળવાયું પરિવર્તનની વ્યાપક અસરને કારણે કચ્છ જીલ્લાની ગ્રામિણ વસ્તીનું સતત સ્થળાંતર થય રહ્યું છે. ખાસ કરીને અબડાસા, નખત્રાણા,લખપત અને રાપર તાલુકામાંથી તેમજ કચ્છના પ્રખ્યાત બન્નીના ઘાસના મેદાનમાં થી વસ્તીનું સ્થળાંતર થઈ રહ્યું છે.

(૭) ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિમાં ફેરફાર- જળવાયું પરિવર્તનને કારણે એક બાજુ ખેડૂતના ખર્ચમાં વધારો થયો છે જયારે તેની આવકમાં કોઈ ખાસ વધારો થયો નથી તેથી ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિ વધુ કફોડી બની છે ખેડૂત ઉપર સંસ્થાકીય અને બિનસંસ્થાકીય દેવાના પ્રમાણમાં સતત વધારો થાય રહ્યો છે.

❖સંદર્ભ સાહિત્ય ;-

(૧) સંશોધન પધ્ધતિ એ.એ. પરમાર પોપ્યુલર પ્રકાશન

(૨) ભારતનું કૃષિ ક્ષેત્ર વિકાસ અને પડકારો ડો. ભાસ્કર હ. જોષી યુનિવર્સીટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

(૩) પર્યાવરણનું અર્થશાસ્ત્ર ડો. બી. કે. ભટ્ટ - પોપ્યુલર પ્રકાશન

(૪) કચ્છ જીલ્લાની આંકડાકીય રૂપ રેખા વર્ષ – ૨૦૧૬-૧૭ કચ્છ જિલ્લા પંચાયત ભુજ

(૫) કચ્છ જીલ્લાનો ડીઝાસ્ટર પ્લાન – ૨૦૧૬ કચ્છ જિલ્લા ડીઝાસ્ટર વિભાગ ભુજ

9

"ગુજરાતમાં કૃષિ વિકાસ માટે સરદાર સરોવર" સિંચાઈ યોજનાની ભૂમિકા

સંશોધક
પ્રદિપસિંહ એમ. ઝાલા
એમ.એ. ફિલ (અર્થશાસ્ત્ર)
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી રાજકોટ.

માર્ગદર્શક
ડૉ.એસ.જે. ઝાલા
પ્રિન્સીપાલ
શ્રી એમ.બી. આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
ગોંડલ જી.રાજકોટ

વર્તમાન સમયમાં આર્થિક વિકાસએ રાષ્ટ્રનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે આર્થિક વિકાસને વેગ આપવા માટે ઉદ્યોગ અને સેવાતેત્રની સાથે સાથે કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ ખૂબ જ આવશ્યક છે.

ત્યારે ગુજરાત માટે કૃષિક્ષેત્ર એક મહત્વનું ક્ષેત્ર માનવામાં આવે છે આજે આધુનિક યુગમાં કૃષિક્ષેત્રે પરંપરાગત ઘટકોને બદલે આધુનિક ઘટકોનો ઉપયોગ સતત વધી રહો છે. ત્યારે સિંચાઈએ કૃષિક્ષેત્રનું એક મહત્વનું ઘટક છે સિંચાઈએ કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ માટે પાયાની ભૂમિકા ભજવછે છે ત્યારે ગુજરાતમાં કૃષિ વિકાસ માટે "સરદાર સરોવર સિંચાઈ યોજના" ની ખૂબ જ આવશ્યક ભૂમિકા છે.

⇨પ્રસ્તાવના :

વર્તમાન સમયમાં આર્થિક વિકાસ એ વિશ્વના તમામ રાષ્ટ્રનો પાયાનો પ્રશ્ન છે અલ્પ વિકાસ અને ઉચ્ચ સોપાનો સર કરવા માટે સતત પ્રયત્નસીલ રહે છે ત્યારે વિકસીત રાષ્ટ્રો આર્થિક વિકાસને ટકાવી રખવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ હોય છે સામાન્ય રીતે આર્થિક વિકાસનો આધાર અર્થતંત્રના મુખ્ય ત્રણ ક્ષેત્રો ઉપર રહેલો છે જેમાનું એક ક્ષેત્ર કૃષિક્ષેત્ર છે.

ગુજરાત માટે કૃષિક્ષેત્ર એક મહત્વનું ક્ષેત્ર માનવામાં આવે છે. આવક રોજગારી, નિકાસ જેવી આર્થિક બાબતો તેમજ સામાજીક સાંસ્કૃતિક અને ભૌગોલિક સ્થિરતા માટે કૃષિક્ષેત્ર ખુબ જ મહત્વનું ક્ષેત્ર છે આઝાદી બાદ કૃષિક્ષેત્રમાં પરંપરાગત ઘટકો બદલે આધુનિક ઘટકો (સાધનો) નો ઉપયોગ સતત વધી રહયો છે ત્યારે સિંચાઈએ કૃષિક્ષેત્રનું એક મહત્વનું ઘટક છે સિંચાઈ આજે આધુનિક યુગમાં કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ માટે પાયાની ભૂમિકા ભજવે છે કારણ કે આધુનિક સિંચાઈની સુવિધાની પધ્ધતિને કારણે કૃષિક્ષેત્ર ઉત્પાદન, ઉત્પાદકતા પાકની તરેહઈ અને પાકની ગુણવતોમાં સકારાત્મક પરિવર્તન આવે છે ગુજરાત રાજય આર્થિક વિકાસની દ્રષ્ટીએ અગ્રેસર છે. ગુજરાતમાં ઉદ્યોગ સેવા ક્ષેત્રની સાથે સાથે કૃષિક્ષેત્રનો પણ સારો એવો વિકાસ થયો છે ભારતના અન્ય રાજયોના કૃષિવિકાસની તુલનાએ ગુજરાતનો કૃષિક્ષેત્રે વિકાસનો દર નોંધપાત્ર રીતે વધુ છે. ૨૦૧૨ માં એટલે કે છેલ્લા દાયકામાં ભારતનો

કૃષિવિકાસ દર ૩.૫૭% રહયો છે ત્યારે તેની સરખામણીએ ગુજરાત રાજયનો કૃષિ વિકાસ દર ૧૦.૬૭% રહયો છે.

ઉપરોકત દર એ ગુજરાતમાં કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ થવા પાછળના મુખ્ય પરિબળ ટેકનીકલ અને સંસ્થાગત પરિબળોમાં આવેલ સકારાત્મક ફેરફારો અને આધુનિક પ્રયાસો છે જેમાં પણ છેલ્લા (૨) બે દાયકાથી સિંચાઈની સુવિધા વધી તેમજ વધુને વધુ વાવેતર વિસ્તાર સિંચાઈ નીચે આવરી લેવા માટેના પ્રયત્નો થઈ રહયા છે ગુજરાતમાં સિંચાઈ માટેના ઘણા મુખ્ય સ્ત્રોતો છે જેમાં કુવાઓ, પાતાળ કુવાઓ, તળાવો, સિંચાઈ યોજનાઓ વિગેરે છે. આમાની ગુજરાતની મહત્વકાંક્ષી અને બહુ હેતુક યોજના "સરદાર સરોવર નર્મદા યોજના" છે.

આજે ગુજરાતમાં કૃષિવિકાસ માટેના આધુનિક પ્રવાહોમાં આ સરદાર સરોવર નર્મદા સિંચાઈ યોજનાની ભૂમિકા અગ્રેસર રહેલ છે આધુનિક સિંચાઈ પધ્ધતિ દ્વારા પાકને પાણી પહોંચાડવામાં સફળતા મળી છે. તેનાથી કૃષિવિકાસએ વેગ પકડેલ છે.

⇨"સરદાર સરોવર નર્મદા યોજના"

"સરદાર સરોવર નર્મદા યોજના" ગુજરાતની સૌથી મોટી નદી પર આવેલ યોજના છે. જે નદી મધ્ય પ્રદેશમાં અમરકંટક પર્વતમાળામાંથી નીકળતી પૂર્વથી પશ્ચિમે વહી ખંભાતના આખાતને મળી છે નર્મદા નદી લગભગ ૧૩૧૫ કિ.મી. (૮૧૭ માઈલ) લાંબી છે. જે ભારતમાં પાંચમાં નંબરે આવે છે. આ યોજનાની શરૂઆત તા.૦૫/૦૪/૧૯૬૧ માં પંડિત જવાહર લાલ નહેરૂએ ખાત મુર્હુત કરી શરૂ કરી જેની તે સમયે સુચિત ઉંચાઈ ૪૬૦ ફુટ નકકી કરવામાં આવી હતી અને તબકકાવાર બંધની ઉંચાઈ વધારવાની મંજુરીને કારણે છેલ્લે ૨૦૧૦ માં નર્મદા બંધની ઉંચાઈ ૧૨૧.૯૨ મીટર સુધી લઈ જવામાં આવી છે અને હાલમાં ૨૦૧૫ થી નર્મદા બંધની ઉંચાઈ ૧૬૩ મીટર સુધી લઈજવા માટે મંજુરી મળેલ અને કાર્યવાહી ગતિમાં છે.

નર્મદા યોજનાએ આધુનિક બહુહેતુક યોજના છે જેમાં કૃષિક્ષેત્રે સિંચાઈ પીવાનું પાણી, ઉદ્યોગ ક્ષેત્રને પાણી વીજ ઉત્પાદનના હેતુ સાથે આ યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે. ગુજરાતને ફાળે ૯૦ લાખ એકર ફુટ પાણી મળનાર છે એક અંદાજ પ્રમાણે આ યોજના દ્વારા ગુજરાતની સિંચાઈ ક્ષમતામાં ૧૮ ટકાનો વધારો થવાની સંભાવના છે. આ યોજનાનું પાણી સમગ્ર ગુજરાતને મળવાનું છે અને ગુજરાતના કાર્યક્ષેત્રનો ખૂબજ વિકાસ થવાનો છે સરદાર સરોવર નર્મદા સિંચાઈ યોજનાથી ગુજરાત રાજયના ૧૫ જીલ્લા તથા ૭૩ તાલુકા અને ૩૧૧૨ જેટલા અંદાજી ગામોને સિંચાઈનો લાભ મળશે સમગ્ર પિયત વિસ્તાર ૩૪.૨૮ લાખ હેકટર અને ખેડવા લાયક પિયત વિસ્તાર ૪૫ લાખ હેકટર જમીનનો વાર્ષિક સિંચાઈનો લાભ મળશે તદઉપરાંત ૧૩૧ શહેરો અને ૯૬૩૩ ગામડાઓને. પીવાના પાણીનો લાભ મળશે. "સરદાર સરોવર નર્મદા યોજના" ની અસરથી ગુજરાત સિંચાઈ ક્ષમતામાં ૧૮ ટકાનો વધારો થવાની સંભાવના છે આથી આ યોજનાને ગુજરાતની જીવાદોરી ગણવામાં આવે છે.

⇨"સરદાર સરોવર નર્મદા યોજના" ની ગુજરાતના કૃષિ વિકાસ માટેની ભૂમિકા :

છેલ્લા (૨) બે દાયકાનો આર્થિક વિકાસમાં સાપેક્ષ ફાળો અન્ય ક્ષેત્રની તુલનાએ ઘટતો જાય છે. અથવા બીજી રિતે કહીએ તો અન્યક્ષેત્રની તુલનાએ કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસદર ઘણો નીચે જોવા મળે છે. આ સ્થિતિમાં કૃષિક્ષેત્રના ઝડપી વિકાસ માટે કૃષિક્ષેત્રે આધુનિક ક્રાંતિકારી ફેરફારો થવા જોઈએ આ ઉપરાંત વધુને વધુ વાવેતર કૃષિક્ષેત્રના ઝડપી વિકાસ માટે સિંચાઈ એ મહત્વનું અને પ્રથમ સોપાન યા પગથીયું છે જેને અનુલક્ષીએ આજે કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ માટે આધુનિક સિંચાઈની સુવિધા વધારવા માટેના પ્રયાસો થયા છે જેને કારણે ગુજરત રાજયનો કૃષિ વિકાસ દરમાં વધારો થયો છે ઉપરોક્ત બાબતને આધારે કહી શકાય કે સિંચાઈની સુવિધા અને એક બીજા સાથે જોડાયેલા પરિબળો છે કૃષિવિકાસએ સિંચાઈની સુવિધાને વિસ્તરણનો વિષય છે તેમ કહી શકાય એટલે કે સિંચાઈની સુવિધા વધતા કૃષિક્ષેત્રનો વિકાસ વધે છે. કૃષિક્ષેત્ર અને સિંચાઈ વિસ્તાર વચ્ચે હંમેશા સીધો સબંધ હોય છે. ટુંકમાં કહીએ તો સિંચાઈ વિસ્તરણ જયારે આર્થિક રીતે લાભદાયક હોય એટલે કે સિંચાઈની કારણે ખર્ચમાં થતા વધારા કરતા આવકમાં થતો વધારો વધુ હોય ત્યારે જ ખેડૂત સિંચાઈ વિસ્તરણ અને તેના કારણે કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ માટે ભાગીદાર બનવા તત્પરતા દાખવે છે આમ આધુનિક યુગમાં સિંચાઈ ક્ષેત્રનો વધારો થવાની આગામી સમયમાં સિંચાઈ વિસ્તરણથી કૃષિક્ષેત્ર વિકાસ થશે તે નકકી થાય છે.

⇨ "સરદાર સરોવર સિંચાઈ યોજના" ના ફાયદા

- ☞ સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાને કારણે કૃષિક્ષેત્રે સિંચાઈમાં વધારો થયેલ છે.
- ☞ સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાને કારણે સિંચાઈમાં વધારો થતાં કૃષિક્ષેત્રમાં તેજી આવી છે.
- ☞ સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાને કારણે ખેડૂતોની કુલ આવકમાં વધારો થયો છે જેના કારણે ખેડૂતની આર્થિક સ્થિતિમાં સુધારો આવેલ છે.
- ☞ સરદાર સરોવર નર્મદા યોજનાને કારણે કૃષિક્ષેત્ર પાકની તરાહમાં ઘણા બધા જ પરીવર્તનો આવ્યા છે અને પાકમાં ખૂબ જ વધારો થયો છે. ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતામાં વૃધ્ધી જોવા મળી છે.
- ☞ સરદાર સરોવર સિંચાઈ યોજનાથી ગુજરાતના કૃષિવિકાસમાં ખાસ ફેરફારો થયા છે જેના કારણે ગુજરાતના કૃષિ વિકાસમાં વધારો થયો છે.

આમ ગુજરાતમાં કૃષિ વિકાસ માટેના આધુનિક પ્રવાહોમાં સરદાર સરોવર સિંચાઈ યોજનાનું ખૂબ જ મહત્વ રહેલું છે. આધુનિક સિંચાઈ પધ્ધતિ દ્વારા ખેતીના પાકને સમયાંતરે પાકને પાણી આપવામાં આવ છે. અને સરદાર સરોવર સિંચાઈ યોજનાથી પાકને પુરતુ પાણી મળી રહે છે. જે દ્વારા આજે ગુજરાતમાં મબલક પાકનું ઉત્પાદન થાય છે. એ કહેવુ સાચુ છે કે

"ખેડ ખાતર પાણી સમૃધ્ધી લાવે તાણી"

તો આજે ગુજરાતના કૃષિ વિકાસમાં "સરદાર સરોવર નર્મદા સિંચાઈ યોજના" નું ખુબજ મહત્વનું સ્થાન રહેલું છે.

⇨ સંદર્ભ સૂચિ :

૧. **બુક :**

૧. ભાસ્કર જોષી (૧૯૯૯)

ભારતનું કૃષિ ક્ષેત્ર વિકાસ પડકારો ગુજરાત ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ

૨. રમેશ બી. શાહ (૧૯૯૯)

વિકાસશીલ દેશોના આર્થિક પ્રશ્નો યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ

૨. **અભ્યાસો :**

૧. ડી.એસ. રાર્ણીગા (૨૦૦૭)

૧૯૯૧ બાદ સૌરાષ્ટ્રમાં પાકની તરાહમાં આવેલ પરિવર્તનનો વિશ્લેષણાત્મક અભ્યાસ.

૨. સી.એસ.ઝાલા (૨૦૧૦)

હરીયાળી ક્રાંતિની ખેડૂતોની આર્થિક સ્થિતિ ઉપરની અસરો અને પરીણામો સુરેન્દ્રનગર જિલલાના સંદર્ભમાં :

૩. **વર્તમાન પત્રો :**

૧. વિધુત જોષી તા.૧૪/૦૭/૨૦૧૩

નર્મદા બંધ પૂર્ણ થશેસંચાઈની સિંચા કરીએ : દિવ્ય ભાસ્કર

૪. **સામાયિકો :**

૧. ડાં. જયોતિ વિશ્વકર્મા :

(અંક ૫ વર્ષ ૨૦૧૧–૧૨) અર્થસંકલન પેજનં.૨

૨. ડાં. અર્ચના પરમાર :

(અંક ૭ વર્ષ ૨૦૧૧–૧૨) યોજના પેજનં.૨૩

૫. **WEBSITE :**

1. www.Sardarsarovardm.org.

2. www.gujaratindia.com

...Published by...
http://www.shantiejournal.com/

SHANTI PRAKASHAN

HQ. : 1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment, Nr. Bhavsar Hostel,
New Vadaj, AHMEDABAD-380013.